

СТУДЕНТТЕРГЕ АРНАЛҒАН ПӘН СИЛЛАБУСЫ

1. Пән туралы ақпарат

Пәннің атауы «Көне түріктердің рухани мәдениеті»

Кредит саны 3

Курс, семестр 2,3

Мамандықтың шифры және атауы 5B020300-тарих

Институт Тарих және құқық

Кафедра Әлем тарихы

Оқытушының аты-жөні, дәрежесі, атағы, қызметі Махаева Айткүл Шайымкүлқызы -

тарих ғылымдарының докторы, проф.

Контакттік ақпарат (телефон, e-mail) 87024047449, ait965@mail.ru

2. Пәннің қысқаша мазмұны.

Пәннің мақсаты: Көне түріктердің рухани мәдениеті бойынша студенттердің білімдерін тереңдету.

«Көне түріктердің рухани мәдениеті» пәнінің негізгі міндеттері түйінді құзыреттіліктермен қатар, төмендегідей арнайы құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады:

- Көне түріктердің мәдениеті мен діни жүйесінің теориялық негіздері туралы білім және түсінік;

- әлеуметтік-саяси құбылыстар мен үрдістерді талдау барысында пән бойынша алынған білімді және

түсінігін қолдана білу;

- пән бойынша сұрақтарға жүйелі және логикалық тұрғыдан жауап беруді, ғылыми жұмыстарды

қорғау мен талдау және пайымдауды;

- тарихи зерттеуді ұйымдастыру және жүзеге асыру дағдыларын.

3. Күнтізбелік-тақырыптық жоспар.

№	Пән тақырыбының атаулары	апта	Аудиториялы қ сабақтар		Сабақ түрі (сипаттама)		Барлығы (с.)
			Дәріс (ч.)	Пр/сем ./лаб./ студ (ч.)	СОӨЖ	СӨЖ	
1,2	№ 1,2 дәріс (дәріс тақырыбы) Кіріспе.	1,2	2				2
	№ 1 дәріске семинар сабағының тақырыбы Көне түріктер дәуірінің деректік негізі 1.1 Қытай деректері 1.2 Орхон жазбаларындағы деректер 1.3 Араб-парсы деректері 1.4 Археологиялық деректер			4			4
	№ 1 дәріске СОӨЖ тақырыбы Көне түріктер туралы деректер 1.1 Синолог Н.Я. Бичуриннің еңбегімен танысу;				6		6

	1.2 Түрколог Ғ.Айдаров еңбектерімен танысу						
	№ 1 дәріске СӨЖ тақырыбы					6	6
	Көне түріктер дәуірінің тарихнамасы 1.1 Отандық тарихнамасы 1.2 Шетелдік тарихнамасы						
3	№ 3 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің ауыз әдебиеті	3	1				1
	№ 3 дәріске семинар сабағының тақырыбы Көне түріктердің эпикалық мәдениеті			2			2
	№ 3 дәріске СӨЖ тақырыбы Көне түрік генеологиялық аңыздары				3		3
	№ 1 дәріске СӨЖ тақырыбы Көне түрік ескерткіштеріндегі мифологиялық сюжеттер.					3	3
4	№4 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің тілі және диалектісі .	4	1				1
	№ 4 дәріске семинар сабағының тақырыбы Түркі тілдерінің құрылымы және типологиялық сипаты			2			2
	№ 4 дәріске СӨЖ тақырыбы 4.1 Түркі тілдерін топтау қағидасы және түрі 4.2 Көне түркі тілі диалектісі және оның қазіргі кездегі көрінісі				3		3
	№ 4 дәріске СӨЖ тақырыбы Көне түркілердің жазба тілінің ерекшеліктері					3	3
5	№ 5 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің жазба мәдениеті	5	1				1
	№ 5 дәріске семинар сабағының тақырыбы Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған және т.б. ескерткіштер және олардың тарихи-мәдени маңызы			2			2
	№ 5 дәріске СӨЖ тақырыбы Отандық және шетелдік түркітанушылар руна жазуының генезисі, таралуы мен мазмұны туралы: ғылыми болжамдар мен деректер.				3		3
	№ 5 дәріске СӨЖ тақырыбы 5.1 Руна жазуының таралу аймағы 5.2 . Көне түрік ескерткіштерін таралу аймағына, жазылу уақытына және жанрына қарай жіктеу					3	3
6	№ 6 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің қалалық мәдениеті	6	1				1

	№ 6 дәріске семинар сабағының тақырыбы Ұлы жібек жолының қалалық мәдениетке әсері			2			2
	№ 6 дәріске СОӨЖ тақырыбы Түріктердің отырықшы өркениеті: ғылыми көзқарастар				3		3
	№ 6 дәріске СӨЖ тақырыбы 6.1Көне түріктер және қалалық өмір 6.2Қала құрылысындағы өзгерістер					3	3
7	№ 7 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің архитектурасы және өнері .	7	1				1
	№ 7 дәріске семинар сабағының тақырыбы 7.1 Архитектура 7.2Діни архитектуралық өнер			1			1
	№ 7 дәріске СОӨЖ тақырыбы Бейнелеу өнері				3		3
	№ 7 дәріске СӨЖ тақырыбы Қолданбалы өнер					3	3
8	№ 8 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің мүсін өнері Көне түріктердің мүсін өнерінің пайда болуының алғышарттары: мәдени асатарлары. Көнетүріктік мүсін өнерінің жанры және ерекшеліктері.	8	1				1
	№ 8 дәріске семинар сабағының тақырыбы 8.1Көнетүріктік мүсін өнерінің жанры және ерекшеліктері 8.2. Тас мүсіндер және олардың семантикасы 8.3«Келіншек тастардың» таралу аймағы. Табылған орны және жергілікті өзгешеліктері.			2			2
	№ 8 дәріске СОӨЖ тақырыбы 8.1Көнетүріктік мүсін өнерінің көркемдік ерекшеліктері 8.2Мүсін сомдау материалдарының технологиялық тәсілдері 8.3 Көнетүріктік әшекейлеу (декоративтілік)				3		3
	№ 8 дәріске СӨЖ тақырыбы Көне мүсін өнерінің нақыштық- композициялық түрлерінің генезисі					3	3
9	№ 9 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің әскери өнері	9	1				1
	№ 9 дәріске семинар сабағының тақырыбы Көне түріктердің әскери өнерінің қалыптасуы және дамуы			2			2

	№ 9 дәріске СОӨЖ тақырыбы 9.1Көне түріктердің қарулы күштері 9.2Көне түріктердің соғыс жүргізу тактикасы				3		3
	№ 9 дәріске СӨЖ тақырыбы Көне түрік дәуірінің соғыс қару-жарақтары: түрлері және сипаты					3	3
10	№ 10 дәріс (дәріс тақырыбы) Көнетүріктік мемлекеттердегі ел басқару және құқықтық мәдениет	10	1				1
	№ 10 дәріске семинар сабағының тақырыбы Көне түріктердің ел басқару дәстүрі. Көне түріктердің «Мәңгілік ел» идеясы және оның сабақтастық дәстүрі			2			2
	№10 дәріске СОӨЖ тақырыбы 10.1 Түркілердегі құқықтың генезисі және бастау көздері 10.2 Көне түріктердің құқықтық жүйесі. 10.3 Мемлекеттік, қылмыстық, сауда және неке құқықтары				3		3
	№10 дәріске СӨЖ тақырыбы Көнетүріктік мемлекеттердің қоғамдық идеалдары және социомәдени құрылымы					3	3
11	№ 11 дәріс (дәріс тақырыбы) Тәңіршілдік – Көне түріктердің діні	11	1				1
	№ 11 дәріске семинар сабағының тақырыбы Тәңіршілдік: генезисі, мәні			2			2
	№11 дәріске СОӨЖ тақырыбы Мәселенің деректік негізі және тарихнамасы				3		3
	№11 дәріске СӨЖ тақырыбы Тәңіршілдіктің діни рәсімдері					3	3
12	№ 12 дәріс (дәріс тақырыбы) Көне түріктердің діни наным-сенімдері және ғұрыптары	12	1				1
	№ 12 дәріске семинар сабағының тақырыбы Көне түріктердің салт-дәстүрлері			2			2
	№12 дәріске СОӨЖ тақырыбы 12.1 Діни нанымдар 12.2Жерлеу ғұрыптары 12.3 Көнетүріктік культтер				3		3
	№12 дәріске СӨЖ тақырыбы Көне түріктердегі шаманизм					3	3
13	№ 13 дәріс (дәріс тақырыбы) Ұлы жібек жолы және әлемдік діндердің түркілер арасында таралуы Ұлы жібек жолы елдер арасындағы диалог жолы және өркениеттер көпірі ретінде.	13	1				1

	№ 13 дәріске семинар сабағының тақырыбы Буддизм, манихейлік, христиандық және түріктер			2			2
	№13 дәріске СООЖ тақырыбы Түрік қағанаттарындағы миссионерлер.				3		3
	№13 дәріске СӨЖ тақырыбы Діни шығармалардың аударамалары «Нирванасутра», «Суварнапрабхаса-сутра» («Алтын жарық»), «Хуастуанифт» және т.б.					3	3
14, 15	Курсты қорыту және емтиханға дайындық	14, 15	2	4	6	6	18
	Барлығы	15	15	15	30	30	90

(сағат көлемі 3 кредитке арналған)

АЙТКҮЛ МАХАЕВА

ДӘРІСТЕР КУРСЫ

«Көне түріктердің рухани мәдениеті»

Алматы, 2022

МАЗМҰНЫ

Дәріс 1. Кіріспе

Дәріс 2. Көне түріктердің тілі және диалектісі

Дәріс 3. Көне түріктердің ауыз әдебиеті

Дәріс 4. Көне түріктердің жазба мәдениеті

Дәріс 5. Көне түріктердің қалалық мәдениеті

Дәріс 6. Көне түріктердің мүсін өнері

Дәріс 7. Көне түріктердің әскери өнері

Дәріс 8. Көне түріктердің тарихи-географиялық танымдары

Дәріс 9. Көнетүріктік мемлекеттердегі ел басқару және құқықтық мәдениет

Дәріс 10. Тәңіршілдік – көне түріктердің діні

Дәріс 11. Көне түріктердің діни наным-сенімдері және ғұрыптары

ДӘРІС 1. КІРІСПЕ

Көне түріктер дәуірі немесе көне түріктер заманы деген ұғым тарихи-археологиялық әдебиеттерде екі түрлі мағынада қолданылады. Саяси даму үрдісін білдіргенде VI-VIII ғасырларды қамтиды, яғни көне түрік мемлекеттері заманын көрсетеді (тар мағынасында). Ал енді тарихи-этномәдени даму үрдісін білдіру үшін кең мағынада қолданылғанда V-X ғасырлар аралығындағы мезгілді көрсетеді. Тарихи-хронологиялық жағынан алғанда бұл кезең ұлан-байтақ территорияны мекендеген әртүрлі тайпалардың бәріне түсінікті ортақ тілдің, өзара жақын әдет-ғұрыптың, қоғамдық-қарым-қатынастың қалыптасуымен сипатталады.

Көне түріктер дәуірінде тек қана ашина түріктердің (тугю) күдіретті қағанаттары ғана емес, сонымен бірге ұйғырлардың және енисейлік қырғыздардың мемлекеттері де өмір сүрді. Қазіргі Тыва, Моңғолия, Хакасия, Оңтүстік алтай, Қазақстан және Орта Азия территорияларында жүргізілген археологиялық зерттеулер көне түріктер мемлекеттерінің құрамы ірі, әрі тұрақты этникалық топтардан тұрғандығын және жүздеген жылдар өмір сүргендігін көрсетіп отыр. Тарихи-археологиялық мәліметтерге сүйене отырып, зерттеушілер көне түріктер дәуірінің негізгі этно-мәдени аймақтарын былайша айқындайды:

- 1) Орталық және Орталықазиялық түрік қағанаттары құрамына енген тайпалардың аймағы (Моңғолия, Тыва, Алтай, Қазақстан, Шығыс Түркістан және Орта Азияның біраз жері);
- 2) Көне қырғыздардың – хягастардың мемлекеті құрамындағы тайпалар аймағы (Минусинск ойпаты, ал 840 жылдан X ғасырға дейін Моңғолия, Тыва, Алтай жері);
- 3) Курыкан бірлестігіне кірген тайпалар аймағы (Байкал маңы).

Көне түріктер заманындағы тайпалар бір-бірімен кең экономикалық және мәдени байланыста болды. Шығысында Қытайдан батысында Византияға дейінгі аса ауқымды аймақты алып жатқан бұл тайпалардың өзара байланысының маңызды дерек көздеріне көне түрік дәуіріндегі тас мүсіндер, петроглифтер, сондай-ақ жерлеу ғұрыптары (әсіресе, VII ғ. бастап атпен бірге жерлеу) жатқызылады. Көне түріктер мәдениетінің ортақтығын руна жазба ескерткіштері және олардың бірыңғай діни наным-сенім жүйесі де айқындайды.

Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырушы дәнекер рөлін атқара жүріп, көне түріктер тамыры терең, айшықты дәстүр-салты бар өзгеше дала мәдениетінің негізін салып, қоғамдық-әлеуметтік институттардың күрделі түрлерін, еншілік жүйесін, шендер иерархиясын, соғыс өнерін, елшілік үрдісін игере білді, сол сияқты олардың көрші елдердің идеологиясына қарсы қоятын мұқият әзірленген дүниетанымы да болды.

Көне түріктердің рухани әлемі – аса күрделі мәселелердің бірі. Бұл жөнінде зерттеушілер арасында бір-біріне қарама-қарсы пікірлер, түрлі көзқарастар, болжамдар аз емес. Еуроцентристік көзқарасты жақтаушылар көне түріктер ерекше діндар болмады, саудаға да бейімді емес еді, сондықтан төл жазуының әліпбиін шығаруға құлықсыз болды, қатағ даланың жыл мезгілдерінің ығына жығылып, көшіп-қонып жүріп, табиғатқа тәуелділікке

түскен көшпенділердің қоғамы – тарихы жоқ қоғам дейді. Алайда Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияда ұзақ жылдар бойы жүргізілеген археологиялық және палеографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері көшпенділер «адамзаттың арамтамағы» деген үстірт түсінікті теріске шығарып, ғылыми дәйексіздігін көрсетіп берді.

Төрткүл дүниенің түкпір-түкпіріне тарап кеткен бүгінгі 160 миллиондай түрік тілдес халықтардың түп атасы – көне түріктердің рухани өмірі қанша күрделі болғанымен, ол бабаларымыздың табиғат пен туған жерге сүйіспеншілігін, сауаттылық пен білікке ұмтылған құлшынысын, ел тұтастығын сақтауға деген талпынысын паш ететін ертедегі тарихымыздың жарқын беттері болып табылады. Сондықтан да көне түріктердің дүниетанымын, рухани қазынасын тұтас, әрі жан-жақты зерделеу заман талабынан туындап отырған мәселе. Осыған байланысты көне түріктердің рухани мәдениетін зерттеуге арналған еңбектердің ғылыми нәтижелерін қазақ тілінде түсіндіріп беру аталмыш дәрістер курсының мақсаты етіп алынды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Савинов Д.Г. Государство и культурогенез на территории Южной Сибири в эпоху раннего средневековья. – Кемерово, 1994.

Грач А.Д. Хронологические и этнокультурные границы древнетюркского времени // Тюркологический сборник. – М., 1966.

Клосон Дж. Происхождение тюркского рунического письма. Пер. с английского Д.Д. и А.А.Васильевых // Зарубежная тюркология. – М., 1986.

Тойнби А. Постигание истории. – М., 1997.

Назар салыңыз:

Көк түріктер – Түрік қағанаты кезіндегі түркі халықтарының жиынтық атауы. Бұл атау көбінесе тарихи-әдеби еңбектерде жиі қолданылады.

Түркітану – түркі халықтарының тілін, тарихын, әдебиетін мәдениетін, фольклорын зерттейтін гуманитарлық ғылымдардың жиынтығы. Алғашында филологиялық пән ретінде, ал ХІХ ғ. ортасынан тарихи-филологиялық ғылым ретінде дамыды.

Түркі тілдері – алтай тіл бұтағына кіретін жақын туыстас тілдер тобы.

Түркі тілдерінің таралу аймағы: Орталық Азия, Оңтүстік-Шығыс және Кіші Азия, Оңтүстік және Батыс Сібір, Еділ-Кама бойы, Оңтүстік Орал, Солтүстік Кавказ, Закавказье, Қаратеңіз жағалауы.

ДӘРІС 2. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ТІЛІ ЖӘНЕ ДИАЛЕКТІСІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Көне түркі тілі: қалыптасуы және дамуы
2. Түркі тілдерін топтастыру мәселесі
3. Көне түркілердің жазба тілінің ерекшеліктері.

Дәрістің қысқаша мазмұны: Тілдік туыстық белгілері. Түркі тілдерінің құрылымы және типологиялық сипаты. Түркі тілдерін топтау қағидасы және түрі. Көне түркі тілі диалектісі және оның қазіргі кездегі көрінісі. Көне түркілердің жазба тілінің ерекшеліктері.

Көне түріктердің тілі ерте заманнан тарихи даму барысында жасалып, қалыптасты. Қазіргі таңда түркітанушылар сақ, үйсін, қаңлы тайпаларының тілінде түрік сөздері болды деп отыр. Н.А.Аристов, К.Сиратори, Ю.А. Зуев, А.Аманжолов және т.б. көне үйсін лауазымдары (күн бег, тархан, улуғ т.б.) түркі тілінде келтірілгенін алға тартады. Олар қытай деректеріне сүйенеді.

Академик Ә.Марғұлан қола дәуірінің тайпалары үнді-иран тілдес болды деген көзқарасқа күмәнмен қарады.

А.Аманжолов түркі этносына ұйытқы болған көне тайпаларға «тюркизация» (түркілену) терминін қолдану тым сыңаржақтық деп біледі.

Түркі тілі туралы ең алғашқы мәлімет Месопотамияның оңтүстігінен (Шумерден) табылған идеографиялық жазба ескерткіштерден (б.з.б. 4-3 ғғ.) байқалады. Шумер тілінің алтай тілдерімен туыстығы жөнінде неміс ғалымы Ф. Хоммель, орыс тарихшысы С.П.Толстов, А.Аманжолов және т.б. болжам пікір айтқан еді. О.Сүлейменовтің пікірі де осыған саяды. Лексикалық сәйкестіктерге сүйене отырып, алғашқы түркілердің (прототүркілердің) 1 бөлігі бұдан 5 мың жыл бұрын Месопотамияға (Шумерге) келген және шумер ескерткіштерінің тіліне әсер еткен деген тұжырым жасайды.

Лексикалық сәйкестіктерді төменгі кестеден байқаймыз:

Шумер тілінде	Көне түркі тілінде	Қазіргі түркі тілінде
Дингир	Тәңрі	Ұйғырша - тәңри
Уд (күн, мезгіл, кез)	Өд (мезгіл, кез)	Тыва тілінде – өй – мезгіл, кез
Дуг (жақсы)	Ыдук (қасиетті, киелі)	Қырғызша – ыйық -қасиетті, киелі; Тываша – ыдық – қасиетті, киелі;
Гуд (бұқа)	Уд (сиыр, бұқа)	Ұйғырша-уй – өгіз, бұқа, кырғызша – уй – сиыр, өгіз
У (ұйқы)	У (ұйқы)	Саха тілінде – уу - ұйқы
Гиг (ауру)	Іг (ауру, сырқат)	
Бараг (ибадатхана)	Барқ (құрылыс, ғимарат, ибадатхана)	
Ниг (зат, нәрсе)	Нең (зат, нәрсе)	

Суг (ми батпақ, су)	Сұғ, суб, сув (су)	Чувашша – шу -су; қырғызша – суу-су; қазақша – су
Сағ (бас, басшы)	Сағұн (жасы үлкендердің лауазымы)	Қырғызша – саң- әмірші, хан

Көне түркі тілі – түрік тілді көптеген тайпалардың ұзаққа созылған тарихи кезеңдегі этногенезі негізінде қалыптасқан күрделі де байырғы тіл. Оның сөздік құрамы бірнеше қат-қабаттардан құралады.

Түркі тілдерін тілдік (фонетикалық, морфологиялық) тұрғыдан топтастыру – классификациялау, сөйтіп, әрбір тілдің түркі тілдері құрамындағы орнын айқындау М.Қашқаридан басталады. Әйтсе де, классикалық тіл білімі түркі тілдерін ғылыми негізге сүйеніп топтастырудың тарихын ХІХ ғасырдан бастайды. Түркі тілдері - Шығыс Еуропадан, Сібір мен Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта тұратын 180 млн. адамның ана тілі, 210 млн. адамның екінші тілі боп табылатын, көбі бір біріне өте жақын болған 40 тілден тұратын тілдер тобы. Түркі тілдер жанұясы Алтай тілдері әулетіне жатады. Қазақ тілі соның бірі болып табылады.

Түркі тілдерін топтастыру жөнінде көптеген ғалымдар өз жіктемелерін ұсынған. Кейбір зерттеушілер географиялық орнына қарай (В.А.Богородицкий, И.Бенциг, К.Г.Менгес) жіктесе, түрік ғалымы Т.Текин көбіне фонетикалық қағидаға сүйенген. Қазіргі уақытта жалпы тіл білімінде түркі тілдерінің тарихын, этникалық құрамын, қазіргі жағдайын жан-жақты зерттеп, фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін салыстыра жасаған ғалым Н.А.Баскаковтың жіктемесі басшылыққа алынып жүр. Н.А.Баскаков түркі тілдерін әуелі батыс хун және шығыс хун тілдері деп үлкен екі топқа жіктеген. Батыс хун тілдерін 4 топқа бөледі:

I. Бұлғар тобы: Көне бұлғар, хазар, қазіргі чуваш тілдері;
 II. Оғыз тобы: оғыз-түрікмен тобы (Қашқари сөздігіндегі оғыздар, түрікмен, Кавказдағы түрхмен тілдері); оғыз-бұлғар тобы (көне печенег, үз (торктер, берендейлер, ковуилер), қазіргі гагауз, балқан түріктерінің тілдері); оғыз-селжүк тобы (көне селжүк, көне осман түріктері, қазіргі әзірбайжан тілдері).
 III. Қыпшақ тобы: қыпшақ-полевец (көне полевец (қыпшақ, құман), қазіргі қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым татарлары тілдері); қыпшақ бұлғар: ортағасырлардағы Алтын Орда әдеби тілі, қазіргі татар, башқұрт тілдері; қыпшақ-ноғай: қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдері, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі.

IV. Қарлұқ тобы: қарлұқ-ұйғыр, қарлұқ-хорезм (шағатай, көне өзбек, қазіргі ұйғыр, өзбек) тілдері. Шығыс хун тілдерін 2 топқа бөледі:

I. Ұйғыр-оғыз тобы: ұйғыр-түкюй тобы (көне оғыз, көне ұйғыр, қазіргі тыва, қарағас (тофа) тілдері; саха-якут тобы (якут тілі); хакас тобы: (1) хакас, шор тілінің иран диалектісі, сары ұйғыр, камасин, Чулым татарларының тілі; 2) шор тілінің қосуан диалектісі, алтай тілінің сарлұқ диалектісі).

II. Қырғыз-қыпшақ тобы: Көне қырғыз, қазіргі қырғыз, алтай тілдері.

Көне түркі тілдеріне басқа тілдерден көптеген сөздер енген. Себебі, олар көптеген халықтармен қоныстас, көршілес болды. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде соғды, табғаш т.б. енген бірсыпыра сөздер бар. Бірақ

араб-парсы сөздері жоқтың қасы, өйткені ол елдермен VI-VIII ғғ. қарым-қатынас болмаған еді. Кейбір сөздер ескіріп, қазіргі кезде қолданыстан шығып қалған. Мысалы, айағ – құрмет, асығ – пайда, бітіг- жазу, ку- даңқ, тархан -шен, дәреже және т.б.

Бірқатар лингвистер Орхон ескерткіштерінің тілі қазақ, қырғыз, хакас, алтай тілдерімен туыстас деген пікір айтады. Қазақ түркітанушы ғалымы Ғ.Айдаров Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде кездесетін сөздердің 90 пайыздан көбірегі түркі тілдеріне ортақ, байырғы сөздер болып келеді деп көрсетеді. Көне түрік тілінің жалғасы – бүгінгі түркі халықтарының тілі. Барлығы 40-тан аса тілден тұратын, 180 млн. адамның ана тілі боп табылатын түркі тілдері Алтай тілдері әулетіндегі ең үлкен тіл тобы болып табылады.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

- 1.Тілдік туыстық белгілері.
- 2.Түркі тілдерінің құрылымы және типологиялық сипаты.
- 3.Түркі тілдерін топтау қағидасы және түрі.
- 4.Көне түркі тілі диалектісі және оның қазіргі кездегі көрінісі.
5. Көне түркілердің жазба тілінің ерекшеліктері.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б. - 20-37-бб.

Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. - 232 б. – 48, 50, 67, 69-бб.

Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1984.

Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. – М., 1952. – Т. I. Зуев Ю.А. К вопросу о языке древних усуней // Вестник АН КазССР. -№5 (146). – 1957. – С. 73

Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы, 2002. -12-13-б.

adebiportal.kz/kz/books/view/1190

Зарубежная тюркология. – М., 1986.

adebiportal.kz/kz/books/view/1190

https://kk.wikipedia.org/wiki/Түркі_мәдениеті

<https://adebiportal.kz/kz/news/view/3203>

<https://infourok.ru> > История

ehistory.kz/media/scorm/201/141/text/text.htm

<https://kk.wikipedia.org/>.

ДӘРІС 3. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Көне түркі әдебиетін кезеңдеу мәселесі
2. Көне түрік дәуіріндегі аңыздардың сипаты
3. Көне түріктердің әдебиетіндегі этикалық-саяси идеал

Түрік тілдес халықтардың Көне әдеби ескерткіштерін тарихи – деректік, әдеби, тілдік т.б. қырынан танып-білуге қатысты түйінді мәселелер аз емес. Соның бірі – Көне түрік әдебиеті дәуірін айқындау.

Итальяндық ғалым А.Бомбачи түріктер исламды қабылдағанға дейінгі (Х ғ.) кезең түрік әдебиетінің ең көне кезеңі деп атайды, орыс ғалымы С.Е.Малов көне түрік текстері дегеніміз V-XV ғ.ғ аралығында Орталық Азияда жазылған ескерткіштер дейді. Белгілі лингвист-түркітанушы Н.А.Баскаков Көне түрік дәуірі VI – IX ғ.ғ. қамтиды деген болса, қазақ әдебиеті тарихының білгірлері де әрқалай пікірде.

Тарихшы ғалымдардың да көне түріктер дәуірін анықтауда ойлары тоғыспай жатқаны байқалады. Бұл жеке тақырыпқа арқау болатын мәселе. Дегенмен де оны бірлесе отырып шешу, бір ізге салу – уақыт талабы.

Көне түріктердің генеологиялық аңыздары, қасқырдан таралғаны туралы Көне аңыздар қытай жылнамаларында кездеседі. Түріктердің арғы бабаларын Линь мемлекетінің жауынгерлері талқандайды. Тек бір он жасар бала аман қалады. Дұшпандар бала жас болғандықтан өлтіруге аяп, аяқ-қолын шауып, көлге лақтырып кетеді. Бұл жерде оны қасқыр қаншық тауып алып, аяп кетіп, ет беріп асырай бастайды және аштықтан құтқарып қалады. Мұны естіген дұшпандар баланы да қасқырды да өлтіруге бел буады. Алайда қасқыр баланы алып, Алтай тауларындағы бір үңгірге әкеледі. Үңгірдің ішінде айналасы бір лиге сөзылып жатқан көкорай шалғынды жазық бар екен. Үңгірдің жан – жағын таулар қоршап жатыр екен. Осы үңгірде қасқыр баладан он ұл тауыпты. Бұл ұлдар ержетіп он тайпа ел болады. Ұлдардың бірінің аты Ашина, яғни «бәрі» деп аталған. Ол ерекше қабілеті және ақылдылығымен кезге түсіп, тайпа көсемі болады.

Н.Я. Бичурин келтірген келесі бір аңызда қасқырға байланысты былайша әңгімеленеді. Ғұндар көсемінің екі сұлу қызы болыпты, оларды күйеуге беруге қимаған көсем көк Тәңіріге бағыштауды ұйғарыпты. Сөйтіп жапан түзде үй тұрғызып, сол жерге қыздарын орналастырып, көктен қыздарын атуды сұрайды. Қыздардың кішісі сол үйді күндіз – түні торып жүрген қасқырға күйеуге шығып, ұл табады. Одан тараған ұрпақ көбейе келе бір мемлекет болыпты: сондықтан да бұл жерде адамдар қасқырдың ұлығанындай сөзылыққы өнді жақсы көреді екен. Теле тайпаларының түп атасы осы қыздың қасқырдан туған ұлы болып саналған.

Зерттеуші Л.Н. Гумилев бұл қытай жылнамаларында келтірілген аңыздарда екі түрлі сюжет – мифологиялық және тарихи сюжеттер тоғысқан деп жорамалдайды. Бөрі бейнесі мифологиялық мәнге ие, ал түріктердің бір бөлігінің арғы аталары Алтайға қашып баруында тарихилық бар дейді.

Көне түріктердің ауыз әдебиеті кейіндері пайда болған жазба әдебиетке нәр беріп, оның өмірге келуіне алғы шарттар әзірлеп берді. Орхон жазуларында ауыз әдебиетінің ескі үлгілері аз кездеспейді. Бұл әдебиеттің халық өмірімен

тығыз байланысын аңғартады. «Ауыз әдебиетінің түрлері, әрине, бір мезгілде туып, бірден қалыптасқан жоқ. Әрқайсысының шығу, өсіп - өркендеу тарихы, ұзақ уақытқа созылған даму жолдары бар», – деп көрсетті М.Ғабдуллин.

Көшпелілер тек материалдық мәдениетте ғана емес, сол сияқты рухани мәдениетте де (олардың әдебиеті ауызша айтылатын болса да) өздерінің отырықшы көршілерінен артта қалып көрген емес. Көшпелілер жыр-аңыздың екі жанрын: батырлар жыры мен жын-пері хикаяларын жасаған. Мұның екеуі де мифологияға жақын, бірақ олар ақиқат өмірді осындай жолмен қабылдап, өздерінің сезім-түйсіктерін білдірген.

Түрік тайпаларының мифологиялық наным-сенімдерінен әлемдік мифологияға ортақ жамандық пен жақсылық тартысы аңғарылады.

«Фольклордың кейбір элементтерін, тіпті, қайткенде де түріктер уақытына жатқызуға болады», – деп жазды Л.Н.Гумилев. Зерттеуші алтайлықтардың «Сай-Солонг жырында көне аңыздың негізі бар деп көрсетеді. Алтайлық батыр Сай-Солонгқа көмекке келген Ирбис-бурканның өзі жайлы: «Қалың жартасты тесіп өтіп, мен жарық дүниеге өзім шықтым», – деуі көне түріктердің шығу тегі туралы аңызбен сәйкес келетіндігіне назар аудартады. Одан әрі: «Рашид-аддинде түріктердің шығу тегі туралы олар тау жартастарының ішіне айдап кіргізіліп, одан шыға алмаған еді деп әңгімеленеді. Сонда олар жартас түбіндегі бір жерге отынды үйіп, лаулата от жағады. Ал тау темір рудасы болғандықтан, ол ериді де, тесік пайда болады, сол тесіктен түріктер жарық дүниеге шығады. Мұндағы нұсқалар дәлме-дәл келеді. Түрік Ирбис-буркан алтайлық Сай-Солонгты бәледен құтқарады да, оның қарындасына үйленеді, сөйтіп олар бірге, ағайынгершілікпен өмір сүреді. Батырлар жырының өзі үшін елеусіз саналатын дәл осы саздың тарихи мәні бар. Ол кездері Алтай тұрғындарының түркіттердің қалғандарымен бірігіп кеткендігін қуаттайды», – деп ой түйеді.

Түрік қағанаты дәуірінен сыр шертетін сюжеттер алтайлық «Алып-Манаш» (Алпамыс батыр туралы эпостың бір варианты) жырында көрініс береді. Зерттеуші В.М. Жирмунский бұл жырды ең көне нұсқа деп есептейді.

Батыр Алып-Манашқа туыстары Қырғыз ханның сұлу қызын әпереді. Бұл әйелді ұнатпаған батыр Ақ Қанның қызы Ерке Қаракшы сұлуды іздеуге кетеді. Ақ Қан оны тұтқынға алғанда, ақ қаздың қанатына үйіне жәрдем сұрап хат жібереді. Көмек беруге жіберілген өкіл ағасы тұтқын үшін берілген сиқырлы асты жеп қойып, Алып-Манаш кейпін киіп, батырдың әйелін алу үшін кері қайтады. Атының жәрдемімен босап шыққан батыр Ақ Қанның елін шауып, малын алып, еліне келіп, той жасайды.

Л.Н. Гумилев мұндағы Ақ Қанды табғаш билеушілерімен, Алып-Манаштың өкіл әкесінің опасыздығын түрік ханзадалары мен батырларының табғаштардың парасына сатылуымен ұқсастырады. Жырдағы өз құқын сақтап қалу идеясы Иоллығ Тегін мен Тоныкөктің бағдарламалық ой-пікірімен үндесіп жатқандығын атап өтіп, бұл сюжеттер Бірінші түрік қағанаты кезінде туып, Екінші түрік қағанаты тұсында өмір сүрген шығар және содан Алтайға өтіп, біздің уақытымызға дейін сақталып қалған болса керек деп топшылайды.

Түрік қағанатының ең биік жетістігін белгілі қазақ түркологы **Ә. Қоңыратбаев** оның эпостың туынды жасауында деп көрсетті. Мұндай жазбаларға мифологиялық сюжеттер ғана емес, тарихи оқиғалар да негіз болды. Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған жырлары Көк түріктер кезінен сыр шертетін әдеби ескерткіштер болып табылады. Орхон жазбаларында тарихты баяндау, саяси риторика және эпикалық жанр араласа беріледі. Дегенмен де эпикалық жанр басым түседі. Зерттеуші **Н.Келімбетов** көне түркілердің поэзиясына үш элемент – оқиғаның басталуы, сол оқиға желісінің біртіндеп ұлғаюы және осы циклда айтылуы тиіс ой-пікірдің түйіні деп көрсетеді. Бұдан көне түріктердің әдебиеті этикалық-саяси идеалға – түрік халқының қуаты мен өркендеуіне бағытталғаны, сол идеал жолында күрескен батырлар тұлғасын дәріптеуді мақсат тұтқаны байқалады. Түркілердің өмірлік ұстанымы елдің бірлігі, тұтастығы, қуаттылығы және дамуы болды. Сол үшін түркі жырларындағы қаһармандар «күндіз отырмай, түнде ұйықтамай» халқына қызмет етті.

Неміс ғалым-түркітанушысы **Анна фон Габен** көне түріктердің ауызша айтылып, ел арасына таралған басқа да жырлары, аңыз әңгімелері мен мифтері болуы мүмкін деп топшылайды.

Орхон жырлары көне түрік тайпаларында ортақ әдеби дәстүрдің болғандығын байқатады. Бұл жырларды қазақ эпосы үлгілерімен, қазақ жыраулары шығармаларымен өзара салыстыра зерттеу нәтижесінде әдебиеттанушы ғалымдарымыз көне түріктердің ақындық, шешендік, даналық, көркем ойлай алушылық өнері ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға үздіксіз жалғасты деген тұжырым жасап отыр.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

1. Көне түріктердің ауыз әдебиетін кезеңдеу мәселесі
2. Көне түрік генеологиялық аңыздары
3. Зерттеуші **В.М. Жирмунский**, **Л.Н. Гумилев**, **А. Фон Габен**нің тұжырымдары
4. Қазақ түркітанушылары **Ә.Қоңыратбаев**, **Н.Келімбетов** және т.б. пікірлері
5. Көне түркі жырларындағы түркілік идеалдың көрінісі

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Бичурин Н.Я.** Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. – Алматы, 1998.
- Бомбачи А.** Тюркские литературы. Введение в историю и стиль. Сокр.пер. с англ. **Л.В. Горячевой** // Зарубежная тюркология. – Вып. 1. – М., 1986. – С. 191-293.
- Габен А.** Древнетюркская литература Пер.с нем. **Д.Д. и Е.А. Васильевых** // Зарубежная тюркология. – Вып. 1. – М., 1986. – С. 294-344.
- Гумилев Л.Н.** Көне түріктер. – Алматы, 1994.
- Гумилев Л.Н.** Қиял патшалығын іздеу. – Алматы, 1992.
- Ғабдуллин М.** Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1996.
- Жирмунский В.М.** Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М., 1960.

- Келімбетов Н. Көне дәуір әдебиеті. – Алматы, 2005. - 46-114-б.
- Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы, 2002. – 10-11, 17-19, 31-32-б.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.
- Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы, 1991.
- Қоңыратбаев Т. Әуелбек Қоңыратбаев – түркітанушы. – Алматы, 1996.
- Қыраубаева А. Көне әдебиет. – 2-том. – Алматы, 2008.- 151-157-б.
- Стеблева И.В. Поэзия тюрок VI – VIII веков. – М. 1965.

ДӘРІС 4. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ЖАЗБА МӘДЕНИЕТІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Руна жазуының сипаты, генезисі мәселесі
2. Көне түркі жазуының зерттелуіне қазақ түркітанушыларының қосқан үлесі
3. Көне түрік жазба ескерткіштерін топталуы (классификациясы)

Ұзақ уақыт бойы еліміздің жазба мәдениеті тарихы тереңнен тарқатылмай, қазақтар үш-ақ әліпбиді: араб, латын және кириллицаны ғана білетін секілді ұғым қалыптастырған-ды. Бүгіндері түрік тілдес халықтардың жазба мәдениеті тарихы ерте замандардан бастау алатындығы айқындалып, бабаларымыз бір емес, бірнеше әліпбиді меңгеріп, оны өздерінің әкімшілік, дипломатиялық, діни және жеке басы қажеттіліктерін өтеу үшін пайдаланып келгендіктері белгілі болды.

Түрік тайпалары арасына кең тараған жазу сыртқы нұсқасына қарай «руникалық» немесе табылған жеріне қарай «Орхон – Енисей жазуы» деп аталған жазу. Бұдан өзге көне түрік тайпалары соғды, ұйғыр, манихей, брахми, эстратгело, тохор жазуларын да білген.

Руна – бұл дыбыстық жазу, оның курсиві жоқ, жеке таңбалар бір-бірімен байланыспай жазылады. Фонетикалық жағынан алғанда руна жазуы түрік тайпаларының тіліне барынша бейімделген, әрі дыбыстық ерекшелігін дәл бере алады. Әрбір дыбыс бір немесе бірнеше таңба арқылы беріледі, руна жазуының кейбір таңбалары пиктографиялық сипатқа ие.

Руна әліпбиінде, аймақтық және хронологиялық нұсқаларын есепке алғанда, 40-тан аса таңба бар. Оқылуы – оңнан солға қарай.

Руна жазуының таралу аймағы деп осы жазу үлгісі бар ескерткіштердің мәлім болған жерлерін атаймыз. Мұндай аймақтар – Сібірдегі Енисей, Лена өзендері аңғарлары, Монғолиядағы Орхон, Онгин, Селенга өзендерінің алқабы, Орта Азия мен Қазақстандағы Талас пен Сыр бойы, Ертіс пен Іле қойнауы. Руна тектес жазуы бар ескерткіштер Хазар мемлекетінің территориясы – Еділ, Дон өзендері бойы және Солтүстік Кавказдан да табылған. Алайда руна жазуының бұл батыстық нұсқасы ірі текстердің табылмауынан сыры ашылмай, құпия күйінде қалып келді.

Руникалық жазу ескерткіштерінің таралу аумағының көлемі көне түріктердің сауаттылығы жайынан сөз қозғауға мүмкіндік береді. Зерттеушілер руникалық ескерткіштердің графикалық қорларына шолу жасай

отырып, көне түріктер мекендеген аймақтарда жазу-сызу қолданылған (Д.Д.Васильев), орхоненисейлік түріктердің арасында сауаттылық кең жайылған (В.В.Бартольд) және ешбір «қаңғыбас, кезбе сауаттылардың» көмегінсіз жергілікті тұрғындар өздері жазған (С.Е.Малов), сондай-ақ руникалық эпитафиялар тек ақсүйектерге ғана емес, қалың оқырман қауымға арналған (С.В.Киселев), тіпті күнделікті тұрмыстық бұйымдардың өзінде жазудың болуы тұрғындардың жоғары сауаттылығын айқындайды (А.Н.Бернштам), әрі көне түріктерде қоғамдық пікір өмір сүргендігін паш етеді (Л.Н.Гумилев) деген тұжырымға келіп отыр. Бұл ойды сол дәуірдегі құжаттық материалдар да дәлелдей түседі. Мысалы, VI ғ. өмір сүрген византиялық тарихшы Менаандр император Юстиан II-ге түрік елшілігін басқарып келген соғдылық Маниах өз қағанының отынан скиф жазуымен жазылған жолдау хат тапсырғанын баяндаса, ал VII ғ. басында тағы бір византиялық автор Феофилакт Симокатта император Маврикийге түрік қағаны хат жазғанын айтып, одан өз еңбегінде үзінді келтіреді. Қытай жылнамаларында түріктердің кісі, жылқы және өзге де мал есебін алғанда ағаш тақтайларға жазып отыратындығы айтылады. Жазудың, жазба мәдениеттің көне түріктерге дейін де болғандығын б.з.д. 176 ж. ғұндардың билеушісі Модэнің Қытай еліне хат жолдауы жайлы мәлімдейтін құжаттар және «Есік» қорғанынан табылған күміс тостағандағы жазу да көрсетіп отыр. Б.з.д. V ғ. жазылған сақ дәуірінен қалған күміс тостағандағы жазба мұра төңірегінде кезінде көп талас-тартыс жүргені рас. Дегенмен, осы сақ жазуының негізінде, әрі оның көне түріктер руникалық таңбаларына ұқсастығына қарап, белгілі түріктанушы ғалым А.Аманжолов төмендегідей қорытынды жасайды:

- Түрік тілдес тайпалар бұдан 2500 жыл бұрын әліпбиі бар жазуды білген және кеңінен пайдаланған.
- Көне түрік руникалық жазуы арғы ата – бабаларымыздың 1500 жыл бойы, яғни б.з.б. V ғасырдан бастап б.з. X ғасырына дейін қолданған төл жазуы. Сөйтіп, көне түрік тайпаларында әліпбиі бар жазу тек V ғасырда пайда болды деген жылдар бойы қалыптастырылған болжам ескіріп қалды.

Көне түріктер руна жазуын құлыптастарға, тұрмыстық заттарға, үй қабырғаларына өз ойларын жазғанда, сондай-ақ қолжазбалар, хаттар әзірлеуде қолданған.

Атақты «Күлтегін» (732 ж.), «Білге қаған» (735 ж.) және «Тоныкөк» (716 ж.) жырлары тасқа қашалып жазылған руникалық ескерткіштер ішіндегі ең көлемдісі, әрі көне түріктердің өздері туралы өздері жазған аса құнды, бірегей жәдігерліктер болып табылады. Сыртқы пішіні пирамида секілді Күлтегін ескерткішінің биіктігі 3,15 м, ені 1,24 м, қалыңдығы 0,41 м. Күлтегін ескерткішінің негізгі бетінде 40 жол жазу бар, ол ескерткіштің сол жақ бетіндегі 13 жол жазудың жалғасы болып есептеледі. Түркологиялық әдебиеттерде ескерткіштегі 40 жол жазу үлкен жазу деп, ал 13 жол жазу кіші жазу деп аталады. Кіші жазу үлкен жазудың кіріспесі іспетті. Күлтегін жырында түрік халқының ата-бабалары туралы, елге ерен істерімен белгілі болған Елтеріс, Қапаған, Білге қағандар және қолбасшы Күлтегін жайлы,

түріктердің жорықтары туралы айтылады. Жыр авторы – Иолығ Тегін жырдың басты идеясы етіп халық бірлігін алған. Ел бірлігі арқасында бастыларды еңкейтіп, тізелілерді бүктіргендіктерін жазған. Бүгінгі ұрпаққа үлкен өнеге боларлық бұл тарихи жәдігерлік, өкінішке орай 1961 ж. үстіне жай түсіп, күл-талқан болған. Бұл күндері Күлтегін ескерткішінің тек орны ғана сақталған.

Білге қағанға қойылған тас ескерткіштің ұзындығы 3 м 45 см, ені 1 м 74 см және қалыңдығы 72 см. Сырт бейнесі, көркемдік нақышы жағынан да, мазмұны жағынан да Білге қаған және Күлтегін ескерткіштері бір-бірімен ұқсас, текст мазмұны бір-бірін қайталайды. Тоныкөк ескерткіші екі бағана тасқа бөлініп жазылған. Біреуінің биіктігі 1 м 70 см, оған 1 – 36 жол, екіншісінің биіктігі 1 м 60 см, мұнда жырдың жалғасы, 37 – 62 жолдар орналасқан.

Жыр авторы Тоныкөктің өзі деген болжам бар. Бұл жырда түрік халқының табғаштарға бағынышты болып қалуы, кейін бас біріктіріп жауға қарсы тұруы, сол кезде қаған сайлауда, жауды жеңуде Тоныкөктің ақыл – кеңесі, ерлік істері зор зор болғандығы баяндалады. Мұнда да ел бірлігі, сол елдің басын қосып, ынтымаққа жеткізуде ақылгөй Тоныкөк секілді қариялардың, ел басшыларының үлкен рөл атқаратындығы дәріптеледі.

Руна жазуы ескерткіштерін алғаш рет 1721 – 1722 ж.ж. Сібірден Д.Г. Мессершмидт және Ф.И. Страленберг экспедициясы тапты. Орыс ғалымы Н.Я. Ядринцев 1889 ж. Солтүстік Монғолия жерінен, Орхон өзені бойынан Білге қаған мен Күлтегінге арналған ескерткіштерді, ағайынды Д.А. және Е.А.Клеменцтер 1897 ж. Селенга өзені бойынан Шығыс Түрік қағанатының қағандары Елтеріске, Білгеге кеңесші болған, данагөй қария Тоныкөктің құрметіне қойылған ескерткішті табады.

Руна жазуы әліпбиінің сырын 1893 ж. дат ғалымы, Копенгаген университетінің салыстырмалы тіл білімі кафедрасының профессоры Вильгельм Томсен (1842 - 1927) ашқан еді. Осы В.Томсен құпиясын ашқан әліпбиді пайдалана отырып, В.В.Радлов (1837 - 1918) Орхон ескерткіштері мазмұнын 1894 ж. орыс тілінде жариялайды, ал Томсеннің өзі жасаған аударма неміс тілінде 1895 ж. жарыққа шығады.

Содан бері көне түрік руна ескерткіштерін әр қырынан зерттеу жұмысы үздіксіз жүргізіліп келеді.

Руна жазуының VIII-IX ғ.ғ. қағазға жазылған нұсқаларын Шығыс Түркістаннан XX ғ. бас кезінде ұйымдастырылған археологиялық экспедициялар тапты. Көне түріктер тіліндегі қолжазбалар мен жеке басылымдардың неміс зерттеушілері А. Грюнведель мен А. Лекок тапқан үлкен жинағы Берлинде, Неміс ғылым академиясында, В.В. Радлов, - С. Е. Малов, А.А. Дьяков, Д.А. Клеменц т.б. жинаған олжалар Петербордағы азиаттық музейде, сэр А.Стейн тапқан қолжазбалар Лондонда, Британ музейінде, П.Пельо жинастырған қолжазбалар Париж ұлттық кітапханасында, бірнеше жақсы сақталған парақтар Стокгольм этнографиялық музейінде және Анкарадағы этнографиялық музейде, жапон ғалымы С.Отани басқарған экспедиция олжалары Киотода сақтаулы тұр.

Шетелдерде сақтаулы тұрған бұл қолжазбалар мен фрагменттердің көп бөлігін буддистік «Алтын жарық», «Дишаствустик», «Куаншиим Пусар» секілді шығармалар, сонымен бірге манихейлік, христиандық дінін уағыздайтын текстер және ұйғыр мемлекетінің құжаттары құрайды. Діни тақырыпқа арналғанына қарамастан көне түріктер тіліне аударылған аталмыш қолжазбалардан сол кездегі мәдениет және тарих туралы (әсіресе ұйғыр мемлекетінің) бағалы мәліметтер алуға болады.

Зерттеушілер қағаз жасап шығаруда көне түріктердің батыс, я шығыс үлгісі бойынша өз өндірісі болғандығын, қағаз көбіне тұт ағашынан, сондай-ақ сорадан, мақтадан, күріш сабағынан да алғандығын жазады. Қытай шеберлері VIII ғ. Самарқанда қағаз өндірісінің негізін салады. Осы жерден қағаз өндіру тәсілі Жібек жолы арқылы батысқа тарап, онда жазу үшін қолданылып келген пергамент пен папирусты ығыстырып шығарған. Ал Қытайдың өзінде және Шығыс Түркістан жерінде қағаз өндіру б.з.д. IV ғ. басталған.

Жеке қағаздарды кітапша етіп тігудің әртүрлі жолдары болған. Ирандық-сириялық үлгімен жасалған кітапша-дәптерлер немесе көне үнді кітаптары үлгісіндегі пальма, қайың қабықтарынан құралған кітап (потхи), қытай үлгісіндегі шиыршық-кітап (қағаздың шығырға оралуы арқылы жасалады), төртінші бір түрі кітап-бүктеме (гармошка). Қағазды кеңірдектеп бүктемелеу жолымен әзірленеді.

Кітап жасау ісі Шығыста ерте кезден басталған. Түркістан б.з.д. II – I ғ.ғ. өзінде-ақ кітап шығаратын маңызды орталыққа айналып үлгірген. Көне түрік тіліндегі бізге жеткен алғашқы кітап қатарында 583 ж. жазылған «Нирванасутра» аталады. Дегенмен, С.Е.Малов сияқты ғалымдар түрік тілінде шыққан «Хуастуанифт» V ғ. жазылған деп есептейді.

Шығыс Түркістан жерінен табылған VIII – IX ғ.ғ. жататын кітаптар мен үзінділердің көбі ксилографиялық жолмен жасалған. Ксилография (ойып басу) арқылы текстерді көбейтіп, кітап етіп шығару өзінің арғы бастауын мөр дайындау ісінен алады. Ксилографиялық кітап басып шығару ісі мынадай жолмен жүрген: алдымен болашақ кітаптың көлеміне сәйкес келетін қатты тегіс тақтай әзірленеді, тура осындай өлшемде жұқа қағазға тест жазылады. Содан соң қағаз тақтайға жапсырылып, әріптер тақтай бетіне ойылып салынады. Әріптері бар тақтай бетіне бояу жағылады да қажетті мөлшерде қағаз бетіне түсіріле беретін болған. Қағазға түсірілген руна жазба кітабы – «Ырқ бітік» деп аталады. Кітаптың аты жоқ, тек бас жағында «Бұл біліктілік кітабы жақсы» деп жазылған. Екі түрлі мағынаға ие «ырқ» сөзін (біліктілік және сәуегейлік) зерттеушілер алғаш сәуегейлік деп аударуына байланысты кітапқа «Сәуегейлік кітабы» (орысша «Книга гаданий») деген атау берілген. Әйтсе де «Біліктілік кітабы» десе шынайырақ болатын секілді. Кітапша бүктелген 29 парақтан құралған. Көлемі 13,2x8 см, тексі 108 жолдан, 65 бөлімнен тұрады, оның әрқайсысы «бұл жақсы» немесе «бұл жаман» деген ой қорытумен аяқталып отырады.

В.Томсен «Ырқ бітікті» VIII – IX ғ.ғ. жазылған деп білген. Көне түрік поэтикалық арнасында дүниеге келген «Ырқ бітік» түріктердің мұсылмандықты қабылдағанға дейінгі тұрмыс – тіршілігінің көпшілікке

беймәлімдеу тұстары және наным-сенімдері жайлы, оларды қоршаған орта туралы соңы мәліметтерге толы.

«Ырқ бітіктің» жазылу стилінде Орхон жазбаларымен ұқсастық байқалады. Мазмұн мағынасы бойынша «Сәуегейлік кітабын» төрт топқа бөліп қарауға болады:

1. Адамдар мен жануарлардың тылсым – тіршілігі жайлы реалисттик көріністер;
2. Мифологиялық және ертегілік сюжеттер;
3. Табиғатты суреттеу;
4. Мінез-құлық туралы нақыл сөздер.

«Ырқ бітіктің» діни-мәдени жағынан қандай шығармаға жататындығы туралы зерттеушілер түрлі пікір айтады. В. Томсен мен неміс ғалымы А. Фон Габен бұл манихейлік шығарма дейді. Себебі, кітаптың соңында кіші динтар, бурвагурге (манихейлік қауымның терминдері) және біздің тыңдаушыларымызға арналған деп жазылған. Алайда С. Е. Малов «Ырқ бітік» шамандық мазмұндағы шығарма деген пікірде болды. Ондағы дәлелі – кітапта манихейлік діні құдайлары еске алынбайды және бұл діннің ережелері жазылмаған деген тұжырымы. «Ырқ бітікті» арнайы зерттеген И.В. Стеблева кітап мазмұны шамандыққа да, манихейлікке де тән белгілерді қамтиды, бәлкім бұл жағдай түріктер арасына келген манихейліктің түріктер ұғымына бейімделіп, оның ерекшеліктерін бойына сіңіріп алуы сияқты нәрсемен де байланысты болар-ау деп топшылайды.

Барынша көңіл аударатын жағдай сол, «Ырқ бітіктің» авторы көне түріктерге түсінікті ұғымдарды кеңінен пайдалана отырып, көңілге қонымды, барша оқушысына түсінікті ой қорытулар жасай алған. Шығарманың поэтикалық дәстүрі тұрақтылығымен, әрі кең таралғандығымен ерекшеленеді. Түркияда ХІХ ғ. өзінде де (көбіне әйелдер пайдаланған) болашақ үйлену тойы және басқа оқиғаларға байланысты жасалған сәуегейлік кітаптар болған. Осы тұрғыдан қарағанда «Сәуегейлік кітабы» мұндай жинақтардың бастау кезі болуы әбден мүмкін.

Сонымен көне түріктерде кітап болған және ол «бітік» деп аталған. ХІІІ ғ. аяғы ХІV ғ. басында жазылған «Кодекс куманикус» сөздігінде де кітап сөзі түрікше бітік делінетіні көрсетілген.

Көне түрік руникалық текстері арасынан минерология бойынша жазылған 31 парақ шыққан (мұны 1905-1906 ж.ж. неміс ғалымы А.Лекок экспедициясы Шығыс Түркістаннан Туяқ өзені бойнан тапқан). В.Томсен VІІІ ғ. жазылған деп білген бұл трактаттар асыл тастардың сиқырлы қасиеті жайында баяндайды.

Руна әліпбиімен жазылған көне түріктердің мақал-мәтелдерінің жинағы да Шығыс Түркістан жерінен, үңгірде орналасқан храмнан табылды. Олардың бұрыннан келе жатқан ескі дәстүрге және қала тұрмысы жағдайына бейімделе жасалғанын төменде берілген мақал-мәтелдерден байқау қиын емес.

«Айламен арыстанды да аулайды, ал күшпен тышқанды да ұстай алмайсың», «Отсыз түтін болмас, ақаусыз адам (жас) болмас», «Жаңылмайтын жазушы

жоқ, адаспайтын жол бастаушы жоқ», «Куәгердің сөзі – мөр басылған құжатпен тең», «Шығымданушы өлді, ал оның шағымы қалды».

Түркиялық ғалым Р. Арат еңбегінде көне түріктердің: «Ер беделі қорқыныш-үрейді жеңуінде, ал су құты – тереңдігінде», «Құдық суында балық жоқ, Качо тауында жолбарыс жоқ», «Жазық жерде бел болмас, тауда өткел болмас» деген секілді т.б. дана, ұшқыр ойларының шағын тізімі берілген.

Мираннан, Дуньхуаннан табылған құжаттар көне түріктердің әскери салада да руна жазуын қолданғандығын білдіреді.

Сонымен руна жазуы көне түріктер өмірінің әр саласында кеңінен пайдаланылған деуге әбден болады.

Көне түрік руникасының шығу тегі жайлы пікірлер XVIII ғ. айтыла бастаған-ды. Бұл кезде Петр I бастамасымен Сібірге арнайы жіберілген экспедициялар алғашқы құпия жазуларды тапқан болатын. Орталық Азия мен

Сібірдегі тастағы жазуларды «руникалық» (құпия) деп атау швед офицері Ф.И.Табберт (Стралендерг) еңбегі жарыққа шыққаннан кейін термин ретінде қалыптасып қалды.

Құпия жазудың сырын ашқан В. Томсен оның шығу тегін финикий әліпбиінің бір бұтағы арамей әліпбиімен байланыстыра қарады және әріптердің басым бөлігі семиттік-пехлевийлік әріптермен сәйкес келетіндігіне көңіл бөлді. Көне түрік руникасының шығу тегі туралы пікір-таластар әлі күнге толастамай келеді. Әйтсе де зерттеушілер көзқарасы осы мәселе бойынша екіге бөлінетінін айта кеткен жөн. Біреулері көне түрік руникасының түп-тамыры оңтүстік-батыс Иран мәдени облыстарындағы жазудың, яғни арамей соғды әліпбиінің әсерімен қалыптасты десе, екіншілері аталмыш жазу көне түрік тайпаларының таңбаларынан бастау алғандығы туралы теорияны жақтады. Алғашқы ойды В.Томсен, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, А.Габен, С.Е.Малов, В.А.Лившиц, С.В.Кисилев, С.Г.Кляшторный, Е.Д.Поливанов және т.б., ал екіншісін Н.А.Аристов, Н.Г.Маллицкий, Г.Вамбери, М.А.Кастрен т.б. қуаттайды. «Соңғы болжам көпшілік арасына жылдам тарап, өзінің ғылыми маңызын осы күнге дейін жоғалтпай келеді», – деп жазады зерттеуші Д.Д.Васильев.

Көне түрік жазба ескерткіштерін әр қырынан зерттеуге қазақ түркітанушылары да үлкен үлес қосып келеді. Ғ.Айдаров, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбаев, Н.Келімбетов, Ә.Қайдаров, М.Оразов, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Өмірәлиев т.б. Орхон-енисей жазбаларының текстологиясы, тілі, әліппесі, аударылуы, қазақ әдебиетіне қатысы сияқты мәселелерді қарастырса, Е.Мұсабаев пен Қ.Мырзалиев «Күлтегін» жазбасының ғылыми және көркем аудармасын жасады. Көне түріктердің жазуының тарихына арнайы қалам тартқан А.Аманжолов: «Алтай-Саян тау қойнауы және Ертістің жоғарғы сағасын көктей өтіп, Сарыарқа мен Жетісу өңіріне созыла жатқан кең аймақ көне түрік этногенезінің аялы алтын бесігі екендігіне ешбір күмән жоқ. Бұл аймақта ірге тепкен Көне тұрғындар (автохтондар) үнді-иран тілінде сөйлепті-мыс деген тұжырымды айқындарлық тілдік айғақ, дәлелеге медеу боларлық, тілдік фактінің жоқ екендігі белгілі. Қайта, ондай жорамалдардың үнін өшіріп, адымын аттатпайтын деректер сыры сақ қорғандарында атой салып

жатқандығын бүркеудің өзі қиын. Өйткені, сақ қорғанынан табылған жазулар көне түркі руникалық алфавитімен төркіндес. ... Сөз етіп отырған атырапты мекен еткен Көне тұрғындарды алғашқы түркі (прототүркі) этносы мен тіліне мүлде қатысы жоқ деушілік, яғни көне түркі, тегінде көне қазақ тайпаларының автахтондығын мойындамай, оларды шет-қақапай жасап, өгейсіту шындықпен ешбір сыйыспайды. Бұған орай этнографтар айтып жүрген этнизация немесе этностану (шаруашылық мәдени типтердің этносқа ұйытқы болуы) құбылысының өзі де тіл және сөйлеу әрекеті негізінде пайда болатындығын ескерген жөн. Сондықтан түркі этносына ұйытқы болған көне тайпаларға кейбір ғалымдардың «тюркизация» (түркілену) терминін қолдануының өзі тым сыңаржақтықтың айғағы деп білеміз», – деп жазды.

Әйгілі ғалым, академик Ә.Марғұлан да қола және ертедегі темір дәуіріндегі тайпалардың үндіран тілдес екендігіне күмән келтірген-ді. Кейінгі жылдарда зерттеушілер арасында Андронов тайпаларының түркі тілдес болғаны туралы болжам белең ала бастағаны байқалады.

Месопотамиядан табылған б.з.д. IV-III мыңжылдықтарды мегзейтін шумерлік ескерткіштерде түрік тіліне тән лексикалық сәйкестіктердің ұшырасуы көне түріктер тілі, жазуы мәселесімен шұғылданып жүрген ғалымдарға бұдан бес мың жыл бұрын түріктердің бабалары Месопотамияға (Шумерге) келген, сөйтіп Шумер ескерткіштері тіліне белгілі деңгейде әсер етсе керек деген тың ғылыми болжамдар жасауға мүмкіндік берді.

Көне түрік руникалық жазба тілінің ерте заманнан тарихи даму барысында жасалып, калыптасқан сөздік құрамы бар екендігі, оның қат – қабаттан құралатындығы айқындала түсуде.

«Ескерткіштердегі көптеген сөздердің қазіргі түркі тілдерінде кездесетіндігі, ұқсастығы жай, кездейсоқ құбылыс емес, ол тайпалар мен халықтардың генетикалық жақтарынан тығыз байланысты болуының нәтижесі. Ескерткіштер тілінде кездесетін сөздерге назар салсақ, оның 90 пайыздан көбірегі түркі тілдеріне ортақ, байырғы сөздер», – деп түйіндейді «Күлтегін», «Білге қаған» жазуларының фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттеген ғалым Ғ.Айдаров.

Бірқатар лингвистер Орхон ескерткіштерінің тілі қазақ, қырғыз, хакас, алтай тілдерімен туыстас деген пікір айтады.

Руна жазуындағы әдеби мұраларды поэзиялық туынды деп таныған көрнекті ғалым И.В. Стеблева көне түріктер жырларындағы өлең құрылысын алғашқылардың бірі болып теориялық тұрғыдан зерттеп, олардың қазіргі түрік тілдес халықтар жырлары құрылысымен ұқсастықтарын жан-жақты негіздеп берді.

Руникалық жазба ескерткіштерінің тілі шешендік сөйлеу әдісінің көрсеткіші бола алатындығы, сонымен бірге сол дәуірдің сан-алуан ономастикалық атауларын ұрпақтарға қаз-қалпында жеткізген тарихи мұра екендігі де дәлелденген. Руна жазуы XI – XII ғасырларда қолданудан шығып қалды.

Соғды жазуы – батыс түріктері арасына кең таралған жазу. Соғды жазуы әліпбиінің шығу тегі арамей әліпбиімен байланыстырылады және иран тілінің

солтүстік-шығыс тобына жатқызылады. М. Қашқаридің мәліметіне қарағанда, түріктер соғдыша, соғдылар түрікше білген. Бұған Бұғұт жазуы (Монғолия жерінен табылған, VI ғ. жазылған) және Жетісудан, Талас өзені маңынан табылған керамикадағы, жартастағы жазулар, сондай-ақ Тараз, Суяб қаласын қазу барысында табылған VIII ғ. жататын жергілікті теңгелердегі жазулар дәлел бола алады.

Ұйғыр жазуы – көне түріктер арасында исламға дейін көп пайдаланылған жазу. Бұл жазу VIII ғ. соғды әліпбиі негізінде пайда болған. М.Қашқари ұйғыр жазуы туралы былай деп жазады: «Ұйғырлардың тілдері таза түрікше... Олар жиырма төрт әріптен құралатын жазуды пайдаланады. Кітап пен хат-хабарды сол жазумен жазады. Бұл жазуды мұсылман дініне кірмеген ұйғырлар мен шындардан басқалары білмейді». Ұйғыр жазуы әріптері жоғарыдан төмен қарай және жазу жолдары солдан оңға қарай орналасады. VIII-XIII ғ.ғ. түрік тайпаларының будда дінін уағыздаушы топтары көп қолданған, бірақ ислам діні қабылдануына байланысты араб жазуы ығыстырып шығарады. Әйтсе де кейбір буддалық монастырьлерде XVIII ғ. дейін қолданылған. Ұйғыр жазуын XIII ғ. монғолдар қабылдады, нәтижесінде қазіргі монғол халқы жазуының негізі қаланған, ал монғолдар ықпалымен ұйғыр әліпбиі маньчжур жазуының да негізіне алынады. Ұйғыр жазуы ескерткіштерінің тілдік ерекшелігін талдай келе ғалымдар бұл тек ұйғыр тайпаларының ғана емес, сонымен бірге түрік, түргеш, басмыл, қарлұқ және басқа VII-VIII ғ.ғ. Шығыс Түркістанды мекен еткен түркі тайпаларының тілі болса керек деп топшылайды.

Түрік руникалық ескерткіштері тілі мен ұйғыр ескерткіштері тілі арасында аса үлкен айырма болмаған. Тіпті сол кездегі авторлардың өзі көне ұйғыр тілін «түрік» тілі деп атайды. Ұйғырдың аудармашысы, әрі жазушысы Шынгко - Шели (X ғ.) өзінің шығармасының соңында табғаш тілінен түрік тіліне аударма жасадым деп көрсетеді.

Ұйғыр жазуымен будда, манихейлік, христиандық діндердің уағыздары, сонымен бірге Шығыс Түркістандағы ұйғыр мемлекеттерінің түрлі заң-құжаттары, жылнамалар, сәуегейлік болжаулар т.б. жазылған. Діни шығармалар көбіне табғаш, соғды, тибет тілдерінен түрік тіліне аударылған. Ұйғыр аудармашылары діни текстердің жергілікті халыққа ұғынықты болуына күш салып, сол үшін көне түріктердің мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін жиі қолданған, сонымен бірге діни аударма шығармаларда көне түріктердің фольклоры негіздері басшылыққа алынғаны байқалады. Мысалы, Шынгко - Шели аударған буддистік шығарма «Алтын жарықта» қаза болған баланы жоқтау түрік фольклоры дәстүрімен берілген.

Көне түріктердің жазба ескерткіштері әліпбиі жағынан да, жанры жағынан да, стилі жағынан да бір ізді емес. Неміс түркітанушы ғалымы Анна фон Габен көне түрік жазба ескерткіштері дегеніміз түріктердің эпиграфиялық, я қағазға руна, ұйғыр, соғды, брахми, манихей және сириялық (эстрангело) әліпбиімен жазылған текстерінің үлкен репертуары деп көрсетеді. Зерттеушілер көне түріктердің жазба ескерткіштерін жазылу мерзіміне, жазылған жеріне, қай мемлекет тұсына сәйкес келетіндігіне және жанрлық сипатына қарай топтап бөледі.

Көне түрік жазба ескерткіштері табылған жеріне қарай аймақтық негізде былайша топталады:

1. Монғолия жерінен табылған ескерткіштер: бұлар негізінен «Орхон ескерткіштері» деп аталады және Орхон, Селенга, Толы өзендері бойына орналасқан. Тасқа қашап жазылған бұл текстердің ең көлемділері және әйгілілері – Күлтегін, Білге қаған, сондай-ақ Тоныкөк ескерткіштері.

Осы топқа Кулишор, Чойрэн, Онгин, Селенга, Сэврэй, Терхин, Тэсин, Қарабаласағұн, Суджа, Хэнтэй, Тайхир-сулу жазуы, Ике-Асхэт, Гоби және Хангай тауынан табылған майда жазулар, сондай-ақ соғды тілді Бұғұт жазуы жатқызылады.

2. Енисей өзені аңғарынан табылған ескерткіштер. Тывалық және минусиндік деп тағы екіге бөлінетін бұл топқа 150 – ден аса үлкенді – кішілі құлыптастардағы, жартастардағы, алтын, күміс ыдыстардағы және теңгелердегі жазулар кіреді.

3. Лена – Байкал ескерткіштер тобы. Жартастар мен тұрмыстық бұйымдарға жазылған оқылуы қиын 16 қысқа жазуды топтайды.

4. Алтай ескерткіштері. Барлығы үлкенді-кішілі 50-дей болатын әртүрлі заттардағы және құлыптастағы жазу кіреді.

5. Шығыс Түркістан ескерткіштері тобына Турфандағы ескі құрылыс қабырғаларындағы төрт жазу, храмдағы екі жазу, Миран мен Дунхуаньнан табылған қағазға жазылған бірнеше ірі текстер және қола айнадағы жазу жатқызылады.

6. Ортаазиялық ескерткіштер тобы. Оның жетісулық тобына Талас аңғарындағы құлыптастардағы жазу, теңгелердегі, тұрмыстық бұйымдардағы және ағаш таяқшалардағы ұзын саны 12-дей болатын жазулар кірсе, ферғаналық топ керамика мен темір бұйымдардағы қысқа қайрылған 17 жазудан тұрады. Муг тауларынан табылған теріге жазылған құжат та осы топқа жатқызылады.

7. Шығысеуропалық ескерткіштер. Бұл топ тағы үшке: донецкілік, дунайлық және поволжелік деп бөлінеді. Тұрмыстық заттардағы азды-көпті майда жазулардан құралады.

Көне түрік руникалық ескерткіштерінің тарихи-саяси және хронологиялық негізде топталуы:

1. Шығыс Түрік қағанаты тұсындағы ескерткіштер – Орхон жазбалары және Алтай ескерткіштері. Жазылу мерзімі – VIII ғасыр. Тек кейбір майда жазулар VII ғасырда, ал Чойрэн жартасындағы жазу VII ғ. соңына қарай жазылған деп есептелінеді.

2. Қырғыз қағанаты дәуірі ескерткіштеріне Енисей жазбалары, Суджа жартасындағы жазу және Монғолиядағы бірнеше жартастағы VIII-X ғ.ғ. жазылған ескерткіштер жатқызылады.

3. Курыкан тайпалық одағы тұсындағы VIII- X ғ.ғ. ескерткіштер. Мұны Лена – Байкал тобы жазбалары құрайды.

4. Батыс Түрік қағанаты кезіндегі ескерікіштер – Жетісу және Ферғана тобындағы жазбалар (VIII ғ.).

5. Шығыс Түркістандағы Ұйғыр мемлекеттерінің IX-X ғ.ғ ескерткіштері қағазға түскен текстерді және Турфандағы қабырғалардағы жазуды қамтиды.

6. Хазар қағанаты ескерткіштері тобына шығысеуропалық руника, Жетісудағы таяқшадағы жазу және солтүстік Кавказдық рунаға ұқсас жазулар енгізіледі. Әрі осы мезгілде жазылған деп тұспалданады.

Мазмұны жағынан алғанда, аталмыш жазулар түрік, ұйғыр және қырғыз ақсүйектерінің көрнекті өкілдері іс-әрекетін мадақтауға арналғаны байқалады. Кейіпкерлердің іс-әрекеті саяси оқиғалармен байланыста қаралады және кейіпкер өз атынан сөйлейді (I жақта). Тоныкөк, Білге қаған, Күлтегінге арналған жазбалар түрік қоғамына арналған үндеу іспетті және де бұл үндеулердің мақсаты ешнәрсемен бүркемеленбеген: халықтың көзін жеткізгілері келеді. Тарихи материалдар іріктеліп беріледі. Салыстырып тексерген кезде (қытай жылнамаларында берілген тарихи оқиғалармен) оқиғалардың дұрыс баяндалғанына, бірақ толық емес екеніне көз жетеді. Бұл түсінікті де, себебі, үгіттік құжатта бейтараптылыққа жол беру – ақылға сыймайтын нәрсе, сонымен көне түрік жазба ескерткіштері жанры бойынша былайша бөлінеді:

1) Үндеу, үгіттеу жанрында жазылған жазбалар. Олардың көп болуының өзі түріктерде сөздің шынайы күш болып есептелгенін көрсетеді].

2) Құлыптастық лирика. Жетісу және Енисей аңғарынан табылған ескерткіштер мазмұны сәйкес келеді. С.Е.Малов мұны көне түріктер дәуіріндегі «мазарлар поэзиясы» деп сипаттайды. Құлыптастағы қысқа қайрылған жазуларда кейіпкердің аты, шені, жасы, басынан кешкен оқиғалары (қандай жағдайға байланысты екендігі, мезгілі көрсетілмейді) баяндалады, сонымен бірге марқұмның жете алмай кеткен арманы жайлы айтылады.

3) Жартастағы, үй құрылыстарындағы өте келте жазбалар (Тайхир-чулу, Хэнтэй, Тоныкөк мазарындағы жазу және басқа да ұсақ жазулар). Бұларда автор өмірінің қандай да бір оқиғасы үзік-үзік беріледі.

4) Магиялық, діни және әдеби текстер. Қағазға жазылған жазбалар, мысалы «Бірқ – бітік» жатады.

5) Іс-құжаттары берілген қағазға түскен жазбалар. Олар Дуньхуаннан және Мираннан табылған.

6) Тұрмыстық заттардағы: айна, ыдыс, теңге т.б. жазулар. Онда шебердің, я болмаса зат иесінің аты немесе тілектер, өсиеттер жазылған.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

1. Руна жазуы: сипаты, ескерткіштері
2. Көне түркілердің жазба тілінің ерекшеліктері
3. Руна жазуының таралу аймағы
4. Көне түрік ескерткіштерін таралу аймағына қарай топтау
5. Көне түрік ескерткіштерін жазылу уақытына және жанрына қарай жіктеу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы, 1995.
- Айдаров Ғ. Язык орхонского памятника Бильге - кагана. - Алма-Ата, 1966.
- Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы, 1990.
- Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996.
- Arat R. Eski turk sizi. Ankara. 1965.
- Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. – Ашхабад, 1988.
- Бартольд В.В. Обзор истории тюркских народов // Соч., т.5. – М., 1986.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.1. – Алматы, 1998.
- Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль // Зарубежная тюркология. – М., 1986. – С. 191-293.
- Васильев Д.Д. Графический фонд памятников азиатского ареала (опыт систематизации) – М., 1983.
- Византийский историки. – Спб., 1860.
- Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии. – М., 1992.
- Габен А. Культура письма и печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология. – М., 1986. – С. 159-190.
- Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, 1994.
- Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках / Под ред. И.А.Батманова. – Фрунзе, 1971.
- Киселев С. В. Краткий очерк древней истории хакасов. – Абакан, 1951.
- Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. – Черкесек, 1993.
- Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы, 1993.
- Қоңыратбаев Т. Әуелбек Қоңыратбаев – түркітанушы. - Алматы, 1996.
- Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – М. – Л., 1952
- Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979.
- Насилов В.М. Язык орхоно – енисейских памятников. - М., 1986.
- Петров А.М. Великий шелковый путь. О самом простом, но мало известном. – М., 1995.
- Сарткожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах (по материалам рунических надписей). – Астана: «Фолиант», 2002.
- Смирнова О.И. К вопросу о языке легенд на тюркешских монетах // Тюркологические исследования. - М., - Л., 1963.
- Стеблева И.В. Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии // История, культура, языки народов Востока. – М., 1970.
- Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно – мифологической системы // Тюркологический сборник. – М., 1972.
- Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI – VIII веков. – М. 1965.
- Сулейменов О. Язык письма. Взгляд в доисторию – о происхождении письменности и языка малого человечества. – Алматы – Рим, 1998.
- Толстов - С. П. Древний Хорезм. Опыт историко – археологического исследования. – М., 1948.
- Тугушева Л.Ю. Орхоно - тюркский и древнеуйгурский языки, их сходство и различие // Тюркологический сборник. – М., 1978.
- Тугушева Л.Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюаньцзана. – М., 1980.
- Феофилакт Симокатта. История. – М., 1957.

ДӘРІС 5. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ҚАЛАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Ұлы жібек жолының қалалық мәдениетке әсері
2. Түріктердің отырықшы өркениеті: ғылыми көзқарастар
3. Көне түріктердің қалалары: оларды орналастыру және баламалау, қалалардың сипаты мен кезеңдері.
4. Сауда және ақша айналымы
5. Архитектуралық құрылыс жүйелері
6. Сәндік қолданбалы өнер
7. Діни сәулет өнері
8. Бейнелеу өнері

Түрік қағанаттарының күшейіп, керуен жолдары бойында қалалар мен қоныстардың күшеюі Ұлы жібек жолының «Түрік жолы» тармағының басты қатынас жолына айналуына себепкер болды. Түрік жолының басты жолға айналуының негізгі себебі: ең алдымен Шу, Талас өңірлерінің түрік қағанаттарының ата жұртына айналып, қағандардың ордаларының осында орналасуы, ондағы қалалар мен елді мекендердің бой көтеріп, көркейіп қолөнер мен сауда-саттықтың дамуына мол мүмкіндіктердің болуы және қағанаттардың сыртқы дүниемен байланыс орнатуға әрекеттенуінен болды. Сонымен, түркі қағанаттарының бақылауына алынған Ұлы Жібек жолының осы тармағы арқылы әртүрлі елдердің керуендері, елшіліктері мен жиһанкездері ерсілі-қарсылы жүріп жатты. Түрік жолы және оның жекелеген тармақтары туралы деректер Земарх, Сюань Цзянь, Тамим ибн Бахр, Гардизи, Ибн Хордадбек, Кудама ибн Джафар, әл-Мукаддаси және т.б. еңбектерінде кездеседі. Түрік жолының, Ұлы Жібек жолының басты күретамырына айналуына түріктер өздері ықпал етті, мемлекеттің қуаттылығын арттырып, өзгелерге танымал қылды, қалалық мәдениетті өркендетті, сыртқы саясатты оңтайлы жүргізе білді, экспорттық тауарларының сапалы болып, шетелдік саудагерлердің көңіл аударуына ден қойды.

«Орталық Азияны мекендеген түріктерді шетінен көшпенді деген қияли тұжырым, – деп көрсетті тарихшы-ғалым У.Х. Шәлекенов, – Әсіресе бұл ұғым Еуропа елдерінің әдебиеттеріне терең енген. Олар түріктерді көшпенді, жалқау ... деген шатас пікірмен суреттеген. ...Жалпы алғанда, дүниеде жатып ішер жалқау халық болмайды. ...Түріктер ертеден отырықшы мәдениеттің негізін салып, оның алға ілгерілеуіне жартылай отырықшы және көшпеді бөліктері өздерінің үлесін қосты».

Көне түріктер қаланы «балық», қалалық адамды «балықдақы», ғимаратты «барк» деп атады. VI - IX ғғ. қала мәдениеті дамыды. Бұл кезеңде көшіп қону аумағы шектеліп, белгілі көшу жолдары қалыптасады, тұрақты қыстаулар мен жайлаулар егістік жерлер пайда болды. Мемлекеттік басқару ақпараты құрылып, ортақ тіл мен жазу қалыптасады, елшілік дәстүр дамиды, сауда- саттық байланыстар нығаяды. Мұндай жағдай қалалардың саяси-әкімшілік, мәдени-экономикалық маңызын арттырып, олардың қатарының көбейе түсуіне септігін тигізді.

VI - IX ғғ. қалаларды көлеміне қарай үш топқа бөліп қарауға болады:

- 1) Астаналық және ірі қалалар: Тараз, Суяб, Невакет және Нүзкет т.б
- 2) Орташа қалалар: Текабкет, Меркі, Аспара, Сус, Жол-Сокулук, Жуван, Сарығ және т.б
- 3) Шағын қалалар: Құлан, Кірміреу және т.б.

Көне Тараз қаласы Түрік жолындағы аса ірі сауда, қолөнер орталығы болған, бірнеше керуен жолдарының тоғысқан жерінде тұрған бұл қаладан шартарапқа керуен жолдары кетіп жатқан. 629 жылғы Тараз қаласын Сюань Цзян былай суреттейді «...Қаланың аумағы 8-9 ли. Онда әртүрлі елдердің саудагерлері мен хусилар (соғдылықтар) аралас тұрады». Сюань Цзян Көне түріктердің астанасы болған Суяб қаласының аумағы 6-7 ли болады, онда әр елден саудагерлер тұрады, Суябтың батысына қарай ондаған қалалар созылып жатыр және олардың бәрі түрік қағанына бағынады деп сипаттап жазып кеткен.

Қала халқының өсуі ауыл шаруашылығы өніміне деген сұранысты күшейтті. Бұл өз кезегінде суару жүйесінің дамуына, егістік алқаптарын пайдаланудың барған сайын жетілдіруін талап етті.

Түрік қағандары алғашқы еуроазиялық империяны жасаушылар болды. Түріктердің саяси және мәдени мұралары көптеген елдердің тарихына өз әсерін тигізді. Түріктер де өзге аймақтардың, мысалы, Иран, Византия және т.б. өркениетімен таныса келе жаңа мәдени өрлеуді бастан кешті.

Ұлы Жібек жолы бойындағы елдердің көбіне ортақ тіл – соғды тілі болды. Соғды тілі еларалық қатынас құралы, мәдениет тілі болды. Сондықтан да, түріктер соғды тілін меңгеріп алды. Бұған М.Қашқаридің: «Түріктер соғдыша, ал соғдылар түрікше біледі», – дегені айғақ бола алады.

Соғды тілімен қатар түрік тілі де Ұлы Жібек жолы арқылы өзгелерге таныс болса керек. М.Қашқари Шың және Машын халықтары түрікшені жақсы біледі деп жазды.

Сауда мен ақша айналысы қалалардың дамуына барынша септігін тигізді. Қалаларда қала мен дала тұрғындарының, қала мен оның төңірегіндегілердің арасында, сондай-ақ мемлекеттер арасында тауар алмасу қарқынды жүрді. Оған халықаралық керуен жолдарының қызметі де өз әсерін тигізбей қоймады. VI-XII ғасырда қалалар мен қоныстардың сауда-саттық және қолөнер кәсібінің орталықтары, әрі қырдағы ел мен отырықшы аймақты өзара байланыстырған маңызды экономикалық буын ретінде үлкен рөл

атқарған. Көшпелі малшылармен бірге малшылардың жартылай көшпелі, жартылай отырықшы топтары болды. Егіншілер мен қала тұрғындары ықпалымен көшпелілер отырықшылыққа, қала өміріне өтіп отырды.

Ұлы Жібек жолы бойында көне түріктердің қалалары шоғырланды. Ордабалық, Бұқара, Тоғубалық, Шаш, Тараз, Испиджаб, Суяб, Баласағұн, Үзкент және т.б. қалаларда сауда-саттық қызу жүрді. Аймақаралық және халықаралық сауда ісінде Қытай, Соғды, Ферғана, Бұхара теңгелері айналымда болды.

Көне түріктердің сәулет өнері архитектуралық қазба жұмыстары арқылы белгілі болып отыр. Архитектуралық құрылыстың бір парасы діни сенімге байланысты салынған. Олардың қатарында Ақбешім, Суяб және т.б. қалаларда бой көтерген будда ғибадатханаларын атауға болады. Көне түріктер металл, ағаш және т.б. өрнектеп, оюлар бедерлей білген. Ою өнерінде жұқалап ою арқылы өрнектеу және жылтырату тәсілдері кеңінен қолданылады. Оюлар антроморфтық және зооморфтық нышанда және діни -магиялық сипатта берілген және терракоталарда зороастриялық, буддалық құдай бейнелерін, сонымен бірге соғды және түріктердің өз кейіптерін көрсететін нақыштар бар. Ою-өрнектердің алуан түрін түріктердің киім-кешек, әшекейлерінен байқауға болады. Түріктер белдік, қаптырмаларын, ат әбзелдерін төрт бұрышты, ай секілді немесе жүрек тәрізді т.б. өрнектермен керемет етіп безендіріп, пайдаланған. Бұл бабаларымыздың әсемдікке бейім болғандығын, асқан талғампаздығын аңғартса керек.

Көне түріктер дәуіріндегі бейнелеу өнері жайынан жартастағы суреттер (петроглифтер), сарай кешендері мен діни орындардың, ғибадатханалардың қабырғаларына салынған суреттер, сондай-ақ саздан, ағаштан жасалған бұйымдардағы бейнелер мол мағлұматтар береді.

Саз сылақтың қалың қабатын өрнектеу (өсімдік және геометриялық нақышта) Қостөбе сарай кешендерінен байқалса, ағашты өрнектеу үлгілері Құйрықтөбе қамалындағы сарай бөлмелерінен көрінеді.

Ортағасырлық еуразиялық көшпелілердің бейнелеу өнерінде салт атты жауынгер бейнесі үлкен орын алады. Дунайдан Қиыр Шығысқа дейінгі аралықта таралған петроглифтердің басты сюжеті – осы атты жауынгер бейнесі.

Жартастағы бейнелердің негізгі элементі – ту. Ту Көне түрік ру-тайпалары бірлестігінің, әскери бөлімдердің, биліктің т.б. белгісі болған. Тулар да, жалаулар да төртбұрышты болған. Жалаулар тудан көлемі жағынан кішілеу болып келеді. Найза ұшына түрік жауынгерлері жылқының жалын таққандығы байқалады.

Тулар Жетісудағы петроглифтерде, Курыкан петроглифтерінде көбірек бейнеленген. Тулардың классикалық түрлері Прибайкальдегі петроглифтерден кездеседі.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

1.Көне түрік дәуіріндегі дала мен қала.

2. Ұлы жібек жолының қалалық мәдениетке әсері.
3. Архитектуралық құрылыс жүйелері
4. Сәндік қолданбалы өнер
5. Діни сәулет өнері
6. Бейнелеу өнері

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Байтанаев Б. Древний Испиджаб. – Шымкент - Алматы, 2003.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – Алматы, 1998.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – 1 том. – Алматы, 2010. – 347-382-бб.
- Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1998. – С. 10-24, 39-43.
- Елеуов М.Е. Шу-Талас өңірлерінің қалалары мен мекендері (VI-XIII). – Алматы, 1999.
- Зуев Ю.А. Ранние тюрки.: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. - С.263-277.
- Исламова З.А. Названия продуктов питания в словаре Махмуда Кашгарского "Дивану лугатит-турк" // Вопросы тюркского языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1985. - С. 89 - 91.
- Дәулетхан Ә. Көне және ортағасырлардағы түркілер: тарихи зерттеулер. – Алматы, 2011. – 87- 93, 212-214-б.
- Камолиддин Ш.С. О градостроительной культуре у древних тюрков // <http://www.kyrgyz.ru/>
- Кызласов Л. Р. Городская цивилизация Срединной и Северной Азии: исторические и археологические исследования. – М.: Вост. лит., 2006. – С. 219-226.
- Кляшторный С.Г. Роль согдийцев в экономической жизни тюркского и уйгурского каганатов (VI – IX вв.) // Памятники письменности и проблемы истории культуры народов Востока. – М., 1973. – С.19 – 20.
- Кызласов Л. Г. Очерки по истории Сибири и Центральной Азии. Красноярск, 1992. – С. 83-89.
- Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. – Астана, 2009. – 30-34; 99-121-бб.
- Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000. – С. 111-112.
- Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. Материалы международной конференции. – Алматы, 2004. – С. 354 – 373.
- Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы мәдениеті. – Алматы, 2002. – 74-101-б.
- Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Ежелден түріктер отырықшы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 67- 101-бб.

ДӘРІС 6. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ МҮСІН ӨНЕРІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Көне түріктердің мүсін өнері: генезисі және жанры, ерекшеліктері.
2. Тас мүсіндер және олардың семантикасы.
3. Көнетүріктік мүсін өнерінің көркемдік ерекшеліктері.

Дәрістің қысқаша мазмұны: Көне түріктердің мүсін өнері. Көне түріктердің мүсін өнерінің пайда болуының алғышарттары: мәдени астарлары. Көне мүсін өнерінің нақыштық-композициялық түрлерінің генезисі. Көнетүріктік мүсін

өнерінің жанры және ерекшеліктері. Тас мүсіндер және олардың семантикасы. Табылған орны және жергілікті өзгешеліктері. Көнетүріктік мүсін өнерінің көркемдік ерекшеліктері. Мүсін сомдау материалдарының технологиялық тәсілдері. Көнетүріктік әшекейлеу (декоративтілік).

Тас мүсіндерді тұрғызу мыңдаған жылдар бойы көшпенділердің ғұрыптық дәстүрінде берік орын алды. Ә. Марғұлан Түрік қағанаты кезінде тұрғызылған тас мүсіндер сонау қола дәуірінің тастан жасалған ескерткіштерімен сабақтасып жатқанына назар аударған болатын. Тас мүсіндерді жерлеу ғұрпына байланысты сақтар, сарматтар да тұрғызды.

Ғасырлар тереңінен бастау алатын тас мүсін орнату ғұрпы көне түріктер дәуірінде одан әрі жалғасын тапты. Тас мүсіндердің таралу аймағы көне түріктер қоныс тепкен жердің бәрін қамтыды. Тас мүсіндердің таралу аймағы Моңғолия, Шыңжан, Минусинск ойпаты, Қазақстан, Шығыс Еуропаның далалық жерлерін қамтиды.

Тас мүсіндер жайлы ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер бар. А.Д.Грач тас мүсіндерге саяси мән беріп, ол өлтірілген дұшпандардың бейнесі, түрік қағанаты өзінің әскери күш-қуатын көрсету үшін осылай істеген десе, Я.А. Шер секілді ғалымдар, бұл өлген адамның өзі дейді. Аталған екі көзқарас та деректер мәліметімен расталады. Мысалы, Ибн-Фадлан (X ғ.) оғыздар өлтірген жауларының санына қарай ағаштан адам белгілерін жасап, «Бұлар оған о дүниеде қызмет етеді дейді» деп көрсеткен. Плано Карпини (XIII ғ.) түрік тілдес халықтар тас мүсіндерге арнап ас апарады дейді. Белгілі зерттеуші Л.Р. Кызласов балбал деген бар болғаны өңделмеген тас бағана, ол өлтірілген дұшпанға арналып қойылған, тас мүсін болса, өлген адамның өзіне арналып жасалған; Балбал сөзі деректерде көпше мағынасында қолданылады, мысалы Күлтегін, Білге қаған жырларында, сондықтан да балбалдар, яғни тас бағаналар мен тас мүсіндерді ажырата білу керек деп ескертеді.

Көне түріктерге дейінгі, көне түріктер кезіндегі және қыпшақтар дәуіріндегі тас мүсіндер бір-бірінен орнату, бедерлеу әдісімен ерекшеленді. Көне түріктерде мүсін жасау, қолданбалы өнер және бейнелеу өнері де айтарлықтай дәрежеде болған. Мүсіндерді түріктер көбіне тастан қашап жасаған, олардың көркемдік деңгейі әркелкі. Мүсін жасау үшін көбіне 0,5 метрден 2,8 метрге дейінгі тастар таңдалып алынып, бейнелер қашап салынған. Тас мүсіндерде көбіне ерлер мен әйелдердің басы, бет - әлпеті ғана бейнеленіп берілген. Әйтсе де шекпен киіп, белдік қару - жарақ таққан ерлер мүсіндері де сирек болса да кездесіп отырады. Көне түріктердің тас мүсіндерінде көбіне оң қолында сусынды тостаған, ал белбеуінде қаруы - қылышы бар ер адамдар бейнеленеді. Тас мүсіндердің кейбірінде тек адамның басы ғана бейнеленген түрі де кездеседі. Тас мүсіндердегі ер адамның бейнесі сұсты келеді. Көнетүркілік мүсінші батырдың от шашқан көздері мен керілген қастарын бейнелей отырып, батырдың айбынды кейпін аңғартуға ұмтылғандай әсер

береді. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен елін қорғаған батыр айбынды қалпымен мәңгіге есте қалсын деп тұрғандай.

Сонымен көне түріктердің балбал тас қоюы дұшпан о дүниедегі кісіге қызмет етеді деген түсініктерімен байланысты болса, ал тас мүсін өлген адамның рухына бағышталып қойылатын болған. Мұндай тас мүсіндерге қыпшақтардың иіліп тәжім етуі, аттылының атынан түсіп, садағын жерге қадап, иіліп, ал табын-табын мал айдап келе жатқан бақташының бір қойын тас мүсін алдында қалдыруы жайлы мәліметті Низами еңбегінен кездестіреміз.

Көне түріктер аруаққа арналған ғұрыптық кешендерінің құрамдас бір бөлігін бәдіз деп атады. Бәдізді яғни «тасмүсінді» мәрмәр, құмдақтас, гранит, сланец, базальт және т.б. тас түрлерінен арнайы бәдізшілер, тас шеберлері жасады. Сөздің төркіні «bet->бет- bed->бед- » түбірлерімен «бет, бедер, бейне, бой, дене, тұлға» деген семантикасымен ортақ мағыналы болып келеді. Көне моңғол, манжур тілдерінде beye>бие «дене, тұлға» деген мағыналы сөздер де аталмыш көне түркі тілінің атауымен ортақ болып табылады. Демек, бәдіз – «бет әлпеті бар, бой денесін сомдаған тастар» деген ұғымды білдіреді.

Бүгіндері зерттеушілер балбал тастар кішкентай тас бағаналар екенін растап отыр. Балбалдар тас мүсіннің алдында орнатылған. Көне түркі руникалық жазбалары мәліметтерінде де балбалдар батырдың өлтірген жауларының санын көрсететіні айтылады. Мысалы, Шығыс түрік қағанатының қағаны Білге қағанға арналған жазбада «Олардың батырларын өлтіріп, мен (өзіме) балбалдарды дайындадым» деген мәлімет бар. Бұдан шығатын қорытынды көне түркі тас мүсіндері өлген батырлардың, бейнелері болып табылады.

Көне түріктер тас мүсінді төрт бұрышты құрылыстың шығыс жағына орналастырған және таспен қоршап қоятын болған. Тас мүсіннен шығысқа қарай тас бағаналар – балбалдар қойылған. Көне түрік тас мүсіндері, мемориалды мүсіндер өлген адамның құрметіне орнатылған ескерткіш болып табылады. Руникалық жазбаларда көрсетілгеніндей, көне түріктер тасты «мәңгі» деп санады, сондықтан да тас мүсіндер арқылы батыр бабалардың айбынды бейнесін мәңгіге қалдыруды көздеді. Сондықтан да көне түріктердің күнделікті өмірінде тас мүсіндер ғұрыптық өнер ескерткіштері ретінде, олардың наным-сенімнің, тұрақтылық пен мәңгілікке деген сенімінің белгісі ретінде қоғамдық маңызға ие болды.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

- 1.Тас мүсіндер және олардың семантикасы
- 2.Бәдіз ұғымы
- 3.Көнетүріктік мүсін өнерінің көркемдік ерекшеліктері
4. Мүсін сомдау материалдарының технологиялық тәсілдері

5. Көнетүріктік тас мүсіндер ғұрыптық өнер ескерткіштері ретінде

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Баяр Д. Білге қағанға арналған ескерткіш кешенінде жүргізілген археологиялық зерттеулер // «Shygys. Шығыс» ғылыми журнал. – 2005. – №1. – 115-125-б.
- Баяр Д. Уникальный памятник древнетюркского искусства в Западной Монголии // Тюркологический сборник. – М., 2006. – С. 63-76.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.1. – Алматы, 1998.
- Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках VI-VIII вв. – М., 1996.
- Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы (по материалам исследований 1953-1960 гг.). – М., 1961.
- Досымбаева А. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахской степи. ОФ «Тюркское наследие». – Алматы, 2006.
- Досымбаева А. Мерке – сакральная земля тюрков Жетысу. – Тараз, 2002.
- Елеукенова Г.Ш. Очерк истории средневековой скульптуры Казахстана. – Алматы, 1999. – С. 17-99.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. – СПб., 1994. – С. 128-129.
- Кызласов Л.Р. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей // Советская археология. – 1964. - № 2. – С. 27-39.
- Қазақстан тарихы. 1-том. – Алматы, 1996. – 381-382-б.
- Көне түркілердің бәдіз, тасмүсіндері // <http://atalarmirasi.org/181-kone-turkterdinh-badiz-tasmusinderi>.
- Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы, 2002. – 59-60-б.
- Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнетюркские каменные изваяния Евразийских степей // Мәдени мұра. Культурное наследие. № 1 (22) қаңтар-наурыз. 2009. – Астана. – С. 30-39.
- Сарткожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах (по материалам рунических надписей). – Астана: «Фолиант», 2002.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек, общество. – М., 1989.
- Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000. – С.160.
- Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – М., Л., 1966.

ДӘРІС 7. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Көне түріктердің қарулы күштері
2. Көне түріктердің соғыс жүргізу тактикасы
3. Көне түрік дәуірінің соғыс қару-жарақтары: түрлері және сипаты

Мінездері өр және табанды болып келетін көне түріктердің жауынгер болып қалыптасуына даланың қатаң табиғаты да әсер етті. Түріктердің арыстандай айбатты қасиетіне көңіл аударған ортағасырлық әр тілді авторлар олардың әскери өнерді жетік меңгергендіктерін баса көрсеткен. Араб жылнамашылары түріктердің бар ынта – жігері соғыс өнерін меңгеруге

бағытталғандығын, бұл өнер түріктерге зор ләззат пен мақтаныш әкелетіндігін, әрі арабтардан басым түсетіндігін, түріктің он оқты әр бағытқа атып үлгергенде, араб жауынгерінің бір ғана оқ ататынын айтып, таңқала әңгімелеген.

Көне түріктердің соғыс өнерін жете меңгеруге ұмтылысы қорғаныс қажеттілігінен де туындаған. Осы жағдайды З.Валиди сынды білгір ғалым былай деп көрсеткен-ді: «Түріктердің оңтүстік тарапында қытайлар һәм Иран халықтары тұрған. Олар көп уақыт түріктермен соғысып ғұмыр кешкен һәм кейбір уақыттарда тәуелді болып, алым (хараж) беріп тұрған. Түрік жеріне шапқыншылық жасап кірсе де, еш пайда таба алмаған. Ұлы түрік халқы һәм олардың зор жерлері хақында қытайлықтар мен ирандықтар арасында небір қорқынышты хикаяттар тараған. Сондықтан да олар түрік жеріне басып кіруге бата бермеген».

Көне түріктердің соғыс тактикасының табысты болуы әрбір жауынгердің жеке әзірлігіне байланысты болды. Жекпе-жек сол кездегі ұрыстың маңызды бөлігін құрайтын. Жекпе-жекке шығатын батырлар әскердің айбынды тобын құрайтын және олардың өлімі сапта үрей тудырып, кейде оны жеңіліске ұшырататын.

Түрік әскерлері ұрыс тәсілінің қарапайым түрі – жауды орағытып өту немесе тұтқиылдан тап беруді кеңінен пайдаланған. Тоныкөктің: «...Әскермен жорыққа аттандық. Алтын қойнауын жолсыз астық, Ертіс өзенін өткелсіз кештік. Түн қаттық. Болшыға таң ата жеттік»; «Күн демей, түн демей желіп бардық, қырғыздарды ұйқыда бастық» – деуі осыны аңғартса керек.

Дұшпанның әскері, жер жайы т.б. жөнінде астыртын мәлімет жинау, жол бастаушы, хабаршы жігіттердің қызметін пайдалану, екі жақтың елшілік алмасуы секілді әрекеттер де болған. «Оғыздардан елші келді»; «Жершіл жігіт іздедім»; «Үш хабаршы келді»; «Тіл, сөз алып отыр» және т.б. Тоныкөк жырындағы жолдар көне түріктердің соғыс барысындағы іс – қимылдарын білдіргендей.

Сап құрап соғысу тактикасын түріктер сирек болса да қолданған. Бұл тәсіл жазық жерлерде ғана болмаса, тау – тасты өңірде онша көп орын алмаған.

Түрік қағанатының әскері әр уақыттарда 100 мыңнан 400 мыңға дейін жеткен. Көне түріктерде әскер оң және сол қанатқа, Шығыс Түрік қағанатының қолбасшысы Қапағанның кезінде екі қанатқа және орталыққа бөлінген. Түріктерде әскерді ғұндар секілді ондықтарға, жүздіктерге бөлу жүйесі де болғанға ұқсайды (қытай деректері мәліметтеріне қарағанда).

Түрік әскерлерінің ішінде бөрілер деп аталатын Ашина руынан шыққан қағандардың сауытты атты ерекше бөлімдері болған. «Оққағарларды бері деп атайды, ол - шыққан тектерінің бері екендігін есте сақтағандары. Олар ат

үстінен садақты шебер атады, табиғатынан жауыз, аяуды білмейді», – делінеді қытай жылнамасында.

Түрік әскерлерінің басым бөлігін садақ пен жебесі бар атты жауынгерлер құраған. Таяу қашықтықтағы және қоян – қолтық ұрыстарда найза, қылыш, алдаспанды қолданды.

Түркілердің әскері жеңіл және ауыр қаруланған әскерден тұрды. Көне түрік жауынгерінің әскери қабілеті өз заманында барынша жоғары болды. Олар өз дәуірінде шығысында Маньчжуриядан батысында Қырымға дейінгі кең аймақта әскери қымылдар жүргізді. Көне түріктердің әскери құрылымы ондық жүйе бойынша: 10, 100, 1000, 10000 болып құрылды. Армия 2 қанатқа: оң және сол болып бөлінді.

Ауыр қаруланған кавалерияның қару-жарағы садақ, семсер, қылыш, найза, айбалта болды. Олар сақтану үшін сауыт, темір сауыт киді, қалқан ұстады, ат жабу тақты. Жеңіл қаруланған әскердің қару-жарағы садақ, қанжар, шот балтадан тұрды.

Ұрысқа алдымен атты садақшылар жіберілді, кейін ауыр қаруланған кавалерия кірді.

Әскерді басқару үшін түріктер «бөрінің алтын басы бар туларды», бұйрық беру үшін «алтын ұшты мөрі бар жебені» пайдаланған.

Қағандар әскермен санасып отырған, жауынгерлер қолдауынсыз олар елді ұзақ билей алмаған. Қытай деректеріне қарағанда, жужандарды түпкілікті жеңген Мую хан Кигинь (Мұқан қаған) қатаң да қатал, батыл да ақылды болып, көптеген ұрыстарда әскерді жеңіске бастап қана қоймай, өнеге – үлгі де көрсете білген.

Араб жылнамалары халиф елшілері келгенде түрік қағаны өз қолымен ер тұрман жасап отыр екен дейді. Түріктер керекті жебе, найза және басқа қару-жаракты басынан аяғына дейін өз қолымен жасаған. Қаған да бұл тәртіпті бұзбаған. Зерттеуші Қ.Сартқожаұлы түріктер он оқ жүйелік әскери-әкімшілік құрылымды ғұндардан мұра етіп алды, түріктердің әсері басшылығы он қолбасшыдан құрылған Кеңестің қолына шоғырланды деп көрсетеді.

Түріктердің жұмыс үстіндегі тағы бір қасиеті, арабтардың байқауынша, ешкімнен жәрдем және ақыл сұрамайды екен. Қытайлық тарихшылардың «түріктер басшыларды сыйламайды» деуіне қарағанда, еркіндік сүйгіш, өр мінезді жауынгер түріктерді басқару да оңайға түспесе керек. Дегенмен де «Елхан» атанған Бумын, одан кейінгі Мұқан, Күлтегін секілді ержүрек қолбасшылар, Тоныкөктей данағөй кеңесшілер, Йолығ тегіндей тарихшылар ел бірлігін келтіріп, біліктіліктерімен көзге түскен. Түріктер соғыста өлгенді даңқ санаса, ал аурудан өлгенді намыс көрді.

Осы дәріске арналаған сұрақтар:

- 1.Көне түріктердің әскери өнерінің ерекшелігі
- 2.Көне түрік дәуірінің соғыс қару-жарақтары: түрлері және сипаты

3. Көне түріктердің қарулы күштері
4. Көне түріктердің соғыс жүргізу тактикасы
5. Зерттеуші Қ.Салғараұлының түріктердің әскери басшылығы туралы тұжырымдары

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлар қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрі). – Алматы, 1996.
- Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. – Алматы, 1997.
- Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981.
- Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, 1993.
- Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы, 2002. – 54-58, 34-35-б.
- Сарткожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах (по материалам рунических надписей). – Астана: «Фолиант», 2002.
- Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах: Оружие и войны древних тюрков в степях Евразии. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007.
- Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск, 1991.
- Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв.. – Новосибирск, 1980.
- Худяков Ю. С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1986.
- Худяков Ю.С. Древние тюрки и енисейские кыргызы в войнах в Центральной Азии. – СПб.: Евразия, 2019.

ДӘРІС 8. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТАНЫМДАРЫ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Тарихи танымдары
2. Географиялық ұғымдары

Көне түріктердің табиғат пен туған жерге деген сүйіспеншілікті паш ететін дүниетанымы, тамыры терең, айшықты дәстүр-салты бар көне түріктер де өзгеше дала мәдениетінің негізін салды, өзіндік тарихи-географиялық түсінік қалыптастырды.

Көне түріктер табиғатты жанды қалпында, қозғалысты тірі кейіпте түсініп, жер-суды Отан деп ұқты. Византиялық тарихшы Феофилакт Симокатта: «Түріктер жер туралы ән шырқайды», – десе, қытай жылнамашылары түріктердің арғы бабасы – ғұндардың билеушісі Модэнің «Жер – мемлекеттің негізі» деген қанатты сөзді айтқанын растайды. Бұл тарихи мәліметтер көне түріктердің Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілігі,

құрметінің жоғары болғанын айғақтап, көне түріктер үшін «мемлекеттің негізгі ұйытқысы, таянышы – халық, жер, қаған» болғанын растай түседі.

Монғолия жерінен табылған VIII ғ. жататын үш элитафия – көнетүріктік жазбалар тарихи жағынан бай мазмұнға ие шығармалар қатарына жатқызылады әрі көне түріктердің тарихи танымы жайлы сөз қозғауға мүмкіндік береді.

Түріктер өзінің өмір сүре бастағанын әлемнің жаратылуынан бері қарай есептеп келді, бірақ олар дүние онша көне емес деп ойлады.

«Биікте Көк Тәңірі,

Төменде қара жер, жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған», –

дейтін Күлтегін жырының үлкен жазбасындағы жолдар Көне түріктерді Аспан және адам бір мезгілде жаралды деп түсінгендіктеріне меңзейді. Кеңістікті Жоғарғы, Орта және Төменгі әлем деп (жоғарыда – аспан төменде – жер екеуінің арасында адам) деп бөлу көрінісі байқалады. Күлтегін жырында тарихи шолу былайша жасалады: «Адам баласы үстінен менің ата – бабаларым Бумын қаған мен Истеми қаған салтанатты отырды». Осылайша, дүниенің бастауы Бумын, Истеми қаған кезінен бастау алады дегенге меңзейді жыр авторы.

Түріктердің пайда болуы қытай деректерінде өзгеше берілетінін де ұмытпаған жөн. Онда түріктер бөрі анадан таралған ұрпақ ретінде көрсетіледі. Құлпытастағы және қытай жылнамаларындағы түріктердің шығу тегі туралы мәліметтердің сәйкес келмеуіне зерттеушілер әрқилы баға береді. Әйтсе де тарихи танымы мол тасбітіктердің кейбірі бізге жетпеуі немесе ағашқа жазылып қалдырылса, олардың шіріп кетуі мүмкін деген пікірлердің жаны бар секілді.

Түріктік екі тасбітіктің авторы, әрі жазушы, әрі тарихшы Йоллығ-тегін тарихи материалдарды іріктеп пайдаланған. Ол – өз заманының жаршысы. Йоллығ-тегін де, Тоныкөк те екінші Түрік қағанатының ресми ұлытүріктік, империялық «Мәңгілік Ел» идеологиясына қызмет етті және оны ұлықтап отырды. Бұл идеологияның негізіне тұтас түрік елін қайткенде де сақтап қалу идеясы жатты. Түріктердің өзіндік идеялық бағыты төл мәдениетін, дүниетанымын, әдет- ғұрпын Қытай секілді қуатты көршілердің ықпалынан, ырқынан сақтап қалу жолын іздестірді. Осы ізгі жолды, бағытты бектер мен қалың бұқараға түсіндіру үшін «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары жазылды. Л.Г. Гумилевтің түсіндіруінше, көне түріктер сөз қуатын, сөз күшін ұғынатын, әрі қоғамдық пікір өмір сүрген қоғамды, дамыған қоғамды құра алды. Сондықтан үш жазудың үшеуі де түрік қоғамының қалың бұқарасына үндеу іспетті рөл атқарды.

Йоллығ-тегін халыққа елдігін сақтап қалудың нақты бағдарламасын ұсына білген: Қытайдың қол астына кірсең, түрік халқы, жоқ боласың, ал Өтүкен жерінде елдігіңді сақтап отыра берсең, мәңгі ел болып, тоқ боласың дейді. Йоллығ-тегін қытай мәдениетін, оған еліктегіш өз халқының мінез-құлқын сынға алады.

Көне түріктердің эпиграфиялық текстері консервативтік мүддені алға тосады: кез келген әдет-ғұрыптың, саяси, әлеуметтік немесе діни өзгерістің бәрін зиянды деп есептейді. Бұдан VIII ғ. Орталық Азиядағы түріктерге және олардың көршілеріне Қытайдың экономикалық және мәдени ықпалы күшті болғандығы байқалады. «Алтынды, күмісті, дақылды, жібекті соншама шексіз беріп жатқан табғаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді. Олар тәтті сөз, асыл қазынасын беріп, жырақтағы халықты өзіне сонша жақындатар еді. Жақын қонып, сосын олардан әдепсіз қылықты үйренуші еді», – дейді Білге қаған. Оны Тоныкөк те қуаттайды: «Бағынғаның үшін басқаға, Тәңірі сені өлімші етті. Түрік халқы қырылды. Әлсіреді, жойылды. Түрік-сір халқы жерінде тіршілік қалмады».

Тарихи мәліметтер Орхон жазбаларында асқан шынайылық тұрғысынан берілген деп есептеуге негіз бар. Себебі, ата-баба аруағын қадір тұтқан көне түріктерде болмағанды болды деп айту, жазу бір шеті бабалар рухын сыйламаушылық болып саналса, екіншіден, әлі бұл тарихи оқиғаларды ұмыта қоймаған көзі тірі тайпаластардың сенімсіздігін, қоғамдық кері пікірін туғызып, ері осы тасбітік арналған кісінің қадірін түсіруі хақ. «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деп түсінетін халық үшін бұндай әрекет аруақтың қаһарына ұшырау болып саналар еді. Сондықтан да көне түрік дәуірі тарихшылары тасбітіктің мазмұнына, ондағы тарихи оқиғалардың шынайылығына аса зор мән бергені өзінен-өзі түсінікті болса керек.

Эпиграфиялық текстердегі тарихи баяндауларда әулеттік және әскери оқиғаларға үлкен көңіл бөлінеді. Өлген кейіпкердің ерліктерін баяндау көбіне таза тарихилықтан гөрі эпикалық нақышта беріледі: «Табғаш, Оңтұтықтың бес мың әскері келді, соғыстық. Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды. Оңтұтықтың қарулы басшыларымен қолға түсірді. Қарулыларды қағанға еншіледі. Ол әскерді сонда талқандадық».

Көріп отырғанымыздай, жеке батырдың ерлігі қысқа, нұсқа, әрі қарапайым тұрғыда айтылған. Әйтсе де осы әскери оқиғалардың саяси және экономикалық негіздермен байланысы жоқ емес. Бәрі де түріктердің игілігі үшін болғандығын Білгенің мына сөздері аңғартады:

«Әкеміз, ағамыз құрған халықтың, аты, даңқы өшпесін деп,

Түрік халқы үшін, түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым.

Інім Күлтегінмен бірге, екі шадпен бірге өліп-тіріліп жерді ұлғайттым.

Халықты көтермек боп... көп қолмен он екі жорық жасадым.
Сөйтіп, Тәңірі жарылқады.
Бағым болғандықтан, сәті түскендіктен, өлімші халықты тірілттім.
Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым».

Тоныкөк болса өзінің «қызыл қанын төгіп, қара терін ағызып, күш-қуатын аямай жүріп бастаған жорықтарының нәтижесінде неге қол жеткізгенін мына жолдармен түсіндіреді: «Бүкіл түрік халқына қарулы жау келтірмедім, атты әскер жолатпадым».

Түріктердің тарихты түсіну философиясында екі бағыт байқалады. Бірі Қытайдан тәлім-тәрбие алған Тоныкөктің бағыты – субъективтік-идеалистік және Иоллығ-тегіннің құдайшылдық танымы. Тоныкөк Тәңіріге сенеді, бірақ жердегі түріктердің жетістіктеріне тек мен істедім деп менмендікке бой алдырады.

Йоллығ-тегін бәрін Тәңірі ісі деп ұғынады. Бұл жерде екі автордың өскен ортасы, алған тәлім-тәрбиесі, ойлау жүйесінде айырма бар екендігі сыр береді. Орхон ескерткіштерінде тарихи синтез жасау әдісі арқылы кейіпкердің өмір сүрген дәуірі жайлы баян болады. Кейіпкердің өмірбаяны қоғам тіршілігімен тығыз байланыста қарастырылады және саяси контекстке сәйкестеле әңгімеленеді. Мысалы, Тоныкөк өмірі саяси оқиғалар желісімен көрсетіледі. Бірінші түріктердің қытайлықтарға қарсы ірі күресі көшпелілердің жеткілікті әзірлігі болмағандықтан басылып тасталады, содан кейін Тоныкөк өзі қолға алып, түріктерді жеңіске бастайды.

Білге қаған мен Күлтегін әрекеттері де осылай тарихи синтез жасау әдісімен сол дәуірдің саяси, әскери және әулеттік қысыл-таяң кезендерімен, өзгерістерімен байланыста алынып жырланады.

Тарихты хронологиясыз баяндау мүмкін еместігі баршаға аян.

Көне түріктердің уақытты белгілеу жүйесі олардың жазба ескерткіштерінде айқын көрініс береді. Қазіргідей 24 сағаттық тәулік түсінігі болмағанымен, күн мен түнді айырып, бөлек санаған. Түндер ерекше жағдайда, мысалы, түнде болған маңызды оқиғаны көрсеткен кезде болмаса, есепке алынбаған.

Қытайдың Чу әулеті жылнамасында түріктердің жыл санауы жайлы: «Олар уақытты көгерген шөптін шығуы бойынша есептейді және жылдың жүйелі ауысуын біледі», – деп жазылған. «Жас от» деп көне түріктер жайқалған жасыл шөпті атаған. Осы жас от шыққанда мал төлдейтінін байқаған малшылар «бірінші, екінші, үшінші... жас от» деп мал жасын

айыратын болған. Андолы түріктері әлі күнге дейін осылай жас айырады, мысалы, «оған үш жасыл» (uc yasinda) деген секілді.

Адам баласы жасы әрине, жылдың кез келген мезгілінде туылуы мүмкін болғандықтан, жасыл желеңмен өлшеуге келмейді. Көктем көне түріктерде жыл басы болып есептелгендіктен адамның неше жыл жасағаны, қанша жыл басын, көктемді қарсы алғанымен өлшенетін болған.

«Мен, Төп-апа, 15 жасымда қытайлардың тәрбиесіне алындым... Менің жасым 67-де, құлағым тас керең болды», – деген Енисей ескерткіштеріндегі жазу немесе «Күлтегіндегі»: «Інім Күлтегін жеті жаста қалды. Он жаста Ұмай текті шешемнің бағына інім Күлтегін ер атанды» деген жолдар көне түріктердің өздерінің жас ерекшелігін ажырата алатындығына дәлел бола алады.

«Алтынкөл I және II ескерткіштері тексінде: «Апам мені он ай бойы көтерді. Мен ұл болып туылдым. Мен жауынгер болып өстім», – делінеді.

Көне түріктердің есептеу жүйесіне шаққанда он ай, яғни жаңа айдың он рет тууы біздің қазіргі тоғыз айға сәйкес келетін болған. Мұнда ешқандай қателік жоқ. Жоғарыда келтірілген мәліметтер көне түріктердің жүктілікті айдың тууына қарап айқындағанын аңғартады.

Түрік тайпалары он екі жыл уақытты мүшел деп атаған. Мүшелдегі жылдар 12 түрлі хайуанның: тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз атымен байланыстырыла саналған.

Мүшелдің шығуы мен дамуын арнайы зерттеген француз ғалымы Э.Шаванн (1865-1918) өзінің «Түркілердің он екі жылдық мүшелі» (1906) атты еңбегінде мүшел есебін ойлап тапқан түріктер деп қорытынды жасайды.

Күлтегін ескерткішінде: «Қой жылы өлді, мешін жылы осы тасты орнаттық» деген жазу бар. «Қырғыздар жылды он екі хайуан арқылы белгілейді», – дейді қытай жылнамашылары. Демек, көне түріктер мүшел есебін өте жақсы білген.

Халық күнтізбесін зерттеуші ғалым М.Искаков Орхон түркілерінің мүшелінде он жыл болғандығын, он саны олардың ескерткіштерінде өте көп айтатындығын, мешін мен ұлудың мүшелге кейін қосылғандығын дәлелді көрсеткен.

Уақыт пен кеңістік туралы көне түріктердің түсінік-танымдары Ұлы далаға бейімделе өмір сүру дәстүрлерімен тығыз байланысты. Өзі мекен еткен қоршаған ортаны, байтақ даланы танып-білу көне түріктер үшін тіршілік кепілі болды. Сондықтан да жағырапиялық таным айрықша орын алды.

Көне түріктердің жер-суды атауы айқын да анық, қарапайым да түсінікті. Осыдан болар көне түрік ескерткіштеріндегі Бұхар, Қаракөл, Тибет,

Шантун (Шаньдунь провинциясы) Ертіс секілді кейбір жер-су атаулары бүгінгі ұрпаққа өзгеріссіз жетіп отыр.

Қазақ түркітанушы ғалымы Ә.Қоңыратбаев «Күлтегін» және «Тоныкөк» жазбаларында 39 топонимдік атау кездесетінін анықтаған. Бірақ олардың бәрін бүгінгі күнгі атауларымен теңестіріп шығу мәселесі түпкілікті шешімін тапқан жоқ. Мысалы, С.Г.Кляшторный Кенгерес (Күлтегін ескерткішінде) сөзін халық атауы десе, А.С.Аманжолов бұл жағырапиялық атау, қазіргі Сарысу мен Кеңгір алқабының бір кездегі аты, VIII ғ. Сырмен жанасып жатқан қазіргі Орталық Қазақстанның дархан даласы – Сарыарқаны мегзейді деп дәлелдеген].

Түріктердің географиялық танымдары олардың жаулап алған аудандарынан да кең болған. Көне түріктерде дүниенің төрт бағытын білдіретін ілгері – күншығыс, кейін – күнбатыс, түн ортасы – солтүстік, күн ортасы – оңтүстік деген ұғымдармен қатар нақты елді мекендер, қала, жер – су атаулары болған.

Түріктер өздерінің шығыс жағындағы қазіргі солтүстік-шығыс Қытай жерін – «Шантун жазығы» деп атаған. Күлтегінде: «Ілгері Шантун жазығына дейін соғыстым» деген жолдар бар.

Батыстағы елдер мен жерлер туралы ұғымдары едәуір көп. Орта Азияны – Соғдақ, Сырдария өзенін – Иенчу (Інду), Темір қақпа деп Бұзғал асуын білген. Бұхара, Тоғу балық (Тоғу қаласы) секілді қалалар да аталады.

Оңтүстік жағынан түріктер екі ірі мемлекетті білді: Табғаш және Тибет. Қазіргі Хангай тауы – Өтүкен, Үлкен Хинган тауы – Қадырқан қойнауы, Саян тауы – Көгмен, Алтай тауы – Алтын йыш деп аталды.

Көне түріктер табиғат құбылыстарын, қоршаған орта сырын терең танып, оны қалт жібермей бақылау арқылы өздерінің білік-тәжірибелерін жинақтап отырған. Күлтегін жырында жыл мезгілдерінен жаз, қыс маусымдары, ал қазба байлықтардан алтын, күміс, темір аталады.

Көне түріктердің түсінігі бойынша жердегі өмірмен байланысы бар көк аспанның негізгі атрибуттары бұлар күн мен ай болған. Енисейлік құлыптас ескерткіштерде «көк аспандағы күн мен айды жоғалттым» деген сөздер жиі кездеседі. Орхон түріктері күнге қарап бағыт-бағдарды айқындаған.

Қоршаған орта, табиғат көшпелі түрік тайпаларының тұрмыс-тіршілігінің көзі ретінде маңызды рөл атқарды, бұған қоса олардың кәсіби қызметі, яғни малды күтіп-бағу табиғи-климаттық жағдайларға тәуелді болды. Сондықтан да көне түріктердің діни наным-сенімдері табиғатқа табынушылық сипат алды.

Көне түріктердің тарихи-географиялық түсініктерін одан ары жан-жақты және тереңдете зерттеп, сонау заманнан осы күнге дейінгі жер-су атауларының

Көне атауларын қайта қалпына келтіру халық жадын жаңғыртуға, елімізді рухани жаңғыруға бастайтыны хақ.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

1. Көне түріктердің тарихи танымы
2. Көне түріктердегі жыл санау
3. Мүшел
4. «Жас от» ұғымы
5. Көне түріктердің географиялық түсініктері

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1995.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 2008.
- Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в VIII в. / Пер. с фр. Д.Д. и Е.А. Васильевых // Зарубежная тюркология. – М., 1986. – С. 345-360.
- Базен Л. Концепция возраста у древних тюркских народов / Пер. с фр. Д.Д. и Е.А. Васильевых // Зарубежная тюркология. – М., 1986. – С. 361-378.
- Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994.
- Дәулетхан Ә. Көне және орта ғасырлардағы түркілер: тарихи зерттеулер. – Алматы: ЖК С.Т. Жанәділов баспаханасы, 2011.
- Искаков М. Халық календары. – Алматы, 1963.
- Кляшторный С.Г. Стела Золотого озера // Turcologia. – Л., 1976.
- Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.
- Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – М., 1981.
- Күлтегін // Көне дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- Қоңыратбаев Т., Әуелбек Қоңыратбаев – түріктанушы. – Алматы, 1986.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951.
- Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М., – Л., 1952.
- Сарткожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах (по материалам рунических надписей). – Астана: «Фолиант», 2002.
- Симокатта Ф. История. – М., 1957.
- Түріктер «Түжіе». Жыужэндар / Құраст. Қ.Салғараұлы. – Алматы: Санат, 1999.

ДӘРІС 9. КӨНЕТҮРІКТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ЕЛ БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Көне түріктердің ел басқару дәстүрі.
2. Көнетүріктік мемлекеттердің қоғамдық идеалдары және социомәдени құрылымы.

3. «Мәңгілік ел» идеясы

4. Көне түріктердің құқықтық жүйесі.

«Түрік елі» (түрік будын) деген атау көне түркі жазба ескерткіштерінде көшпелі держава атауын білдірген.

«Күлтегін» жырында:

«Биікте көк тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Адам баласы үстіне ата-тегім – Бумын қаған, Істемі қаған отырған, – делінеді.

551 ж. Бумын қаған бастаған түріктер жуан-жуандарды жеңіп, Түрік қағанатының негізін салды. Сол үшін ол «Елхан» деген атаққа ие болды.

Қытай жылнамасы «Таншуда» Көне түріктердің заң жүйесі жайлы былай делінеді:

«Олардың қылмыстық заңдары бойынша:

-Бүлік шығарғандар, сатқындық істегендер, кісі өлтіргендер, әйел зорлағандар, сәйгүлік ұрлағандар өлім жазасына кесіледі.

-Төбелесіп, біреуді майып қылғандар, салған жарақатына қарай жазаланады.

-Көз шығарғандар қызын беруге тиіс, қызы жоқ болса, әйелінің мүліктерін береді.

-Дене мүшелерінің бірін майып қылғандар жылқы төлеуге тиіс.

-Ат және басқа заттарды ұрлағандар оның құнын он есе төлеуге тиіс».

Түрік қағанатының территориясы 552-560 жж. (Істемі, Қара Еске, Таспар, Мұқан және т.б. қағандар тұсында) Солтүстік Қытайдан Қара теңізге дейінгі ұлан-байтақ жерді алып жатты. Оның негізін Алтай мен Орталық Азияның түрік тілдес тайпалары құрады.

Еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы идея көне түрік дәуірінен бастау алады. Елтеріс Құтлық қаған Екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін (682 ж.) Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуға. «Күлтегін» ескерткішінде: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті Жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» – деген жолдар бар. Көне түріктер бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпеуін, мәңгі сақталуын тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз – мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады.

«Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады.

Түріктік екі тасбітіктің авторы, әрі жазушы, әрі тарихшы Йоллығ-тегін тарихи материалдарды іріктеп пайдаланған. Ол – өз заманының жаршысы. Йоллығ-тегін де, Тоныкөк те екінші Түрік қағанатының ресми ұлытүріктік, империялық «Мәңгілік Ел» идеологиясына қызмет етті және оны ұлықтап отырды. Бұл идеологияның негізіне тұтас түрік елін қайткенде де сақтап қалу идеясы жатты. Түріктердің өзіндік идеялық бағыты төл мәдениетін, дүниетанымын, әдет-ғұрпын Қытай секілді қуатты көршілердің ықпалынан, ырқынан сақтап қалу жолын іздестірді. Осы ізгі жолды, бағытты бектер мен қалың бұқараға түсіндіру үшін «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары жазылды. Л.Г. Гумилевтің түсіндіруінше, көне түріктер сөз қуатын, сөз күшін ұғынатын, әрі қоғамдық пікір өмір сүрген қоғамды, дамыған қоғамды құра алды. Сондықтан үш жазудың үшеуі де түрік қоғамының қалың бұқарасына үндеу іспетті рөл атқарды.

Йоллығ-тегін халыққа елдігін сақтап қалудың нақты бағдарламасын ұсына білген: «Қытайдың қол астына кірсең, түрік халқы, жоқ боласың, ал Өтүкен жерінде елдігіңді сақтап отыра берсең, мәңгі ел болып, тоқ боласың» дейді. Осылайша, Йоллығ-тегін қытай мәдениетін, оған еліктегіш өз халқының мінез-құлқын сынға алады.

Көне түріктердің эпиграфиялық текстері консервативтік мүддені алға тосады: кез келген әдет-ғұрыптың, саяси, әлеуметтік немесе діни өзгерістің бәрін зиянды деп есептейді. Бұдан VIII ғ. Орталық Азиядағы түріктерге және олардың көршілеріне Қытайдың экономикалық және мәдени ықпалы күшті болғандығы байқалады. «Алтынды, күмісті, дақылды, жібекті соншама шексіз беріп жатқан табғаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді. Олар тәтті сөз, асыл қазынасын беріп, жырақтағы халықты өзіне сонша жақындатар еді. Жақын қонып, сосын олардан әдепсіз қылықты үйренуші еді», – дейді Білге қаған. Оны Тоныкөк те қуаттайды: «Бағынғаның үшін басқаға, Тәңірі сені өлімші етті. Түрік халқы қырылды. Өлсіреді, жойылды. Түрік-сір халқы жерінде тіршілік қалмады».

Тарихи мәліметтер Орхон жазбаларында асқан шынайылық тұрғысынан берілген деп есептеуге негіз бар. Себебі, ата-баба аруағын қадір тұтқан Көне түріктерде болмағанды болды деп айту, жазу бір шеті бабалар рухын сыйламаушылық болып саналса, екіншіден, әлі бұл тарихи оқиғаларды ұмыта қоймаған көзі тірі тайпаластардың сенімсіздігін, қоғамдық кері пікірін туғызып, ері осы тасбітік арналған кісінің қадірін түсіруі хақ. «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деп түсінетін халық үшін бұндай әрекет аруақтың қаһарына ұшырау болып саналар еді. Сондықтан да Көне түрік дәуірі тарихшылары тасбітіктің мазмұнына, ондағы тарихи оқиғалардың шынайылығына аса зор мән бергені өзінен-өзі түсінікті болса керек.

Эпиграфиялық текстердегі тарихи баяндауларда әулеттік және әскери оқиғаларға үлкен көңіл бөлінеді. Өлген кейіпкердің ерліктерін баяндау көбіне таза тарихилықтан гөрі эпикалық нақышта беріледі: «Табғаш, Оңтұтықтың бес мың әскері келді, соғыстық. Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды. Оңтұтықтың қарулы басшыларымен қолға түсірді. Қарулыларды қағанға еншіледі. Ол әскерді сонда талқандадық».

Көріп отырғанымыздай, жеке батырдың ерлігі қысқа, нұсқа, әрі қарапайым тұрғыда айтылған. Әйтсе де осы әскери оқиғалардың саяси және экономикалық негіздермен байланысы жоқ емес. Бәрі де түріктердің игілігі үшін болғандығын Білгенің мына сөздері аңғартады:

«Әкеміз, ағамыз құрған халықтың, аты, даңқы өшпесін деп,
Түрік халқы үшін, түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым.
Інім Күлтегінмен бірге, екі шадпен бірге өліп-тіріліп жерді ұлғайттым.
Халықты көтермек боп... көп қолмен он екі жорық жасадым.
Сөйтіп, Тәңірі жарылқады.
Бағым болғандықтан, сәті түскеңдіктен, өлімші халықты тірілттім.
Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым».

Тоныкөк болса өзінің «қызыл қанын төгіп, қара терін ағызып, күш-қуатын аямай жүріп бастаған жорықтарының нәтижесінде неге қол жеткізгенін мына жолдармен түсіндіреді: «Бүкіл түрік халқына қарулы жау келтірмедім, атты әскер жолатпадым».

Түріктердің тарихты түсіну философиясында екі бағыт байқалады. Бірі Қытайдан тәлім-тәрбие алған Тоныкөктің бағыты – субъективтік-идеалистік және Иоллығ-тегінің құдайшылдық танымы. Тоныкөк Тәңіріге сенеді, бірақ жердегі түріктердің жетістіктеріне тек мен істедім деп менмендікке бой алдырады.

Йоллығ-тегін бәрін Тәңірі ісі деп ұғынады. Бұл жерде екі автордың өскен ортасы, алған тәлім-тәрбиесі, ойлау жүйесінде айырма бар екендігі сыр береді. Орхон ескерткіштерінде тарихи синтез жасау әдісі арқылы кейіпкердің өмір сүрген дәуірі жайлы баян болады. Кейіпкердің өмірбаяны қоғам тіршілігімен тығыз байланыста қарастырылады және саяси контекстке сәйкестеле әңгімеленеді. Мысалы, Тоныкөк өмірі саяси оқиғалар желісімен көрсетіледі. Бірінші түріктердің қытайлықтарға қарсы ірі күресі көшпелілердің жеткілікті әзірлігі болмағандықтан басылып тасталады, содан кейін Тоныкөк өзі қолға алып, түріктерді жеңіске бастайды.

Білге қаған мен Күлтегін әрекеттері де осылай тарихи синтез жасау әдісімен сол дәуірдің саяси, әскери және әулеттік қысыл-таяң кезендерімен, өзгерістерімен байланыста алынып жырланады.

Тарихты хронологиясыз баяндау мүмкін еместігі баршаға аян. Көне түріктердің уақытты белгілеу жүйесі олардың жазба ескерткіштерінде айқын көрініс береді. Қазіргідей 24 сағаттық тәулік түсінігі болмағанымен, күн мен түнді айырып, бөлек санаған. Түндер ерекше жағдайда, мысалы, түнде болған маңызды оқиғаны көрсеткен кезде болмаса, есепке алынбаған.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

1. Көне түріктердің ел басқару дәстүрі
2. Көнетүріктік мемлекеттердің әлеуметтік сипаты
3. Көнетүріктік қоғамның құрылымы
4. Көнетүріктік мемлекеттердің қоғамдық идеалдары және социомәдени құрылымы
5. Көне түріктердің «Мәңгілік ел» идеясы
6. Көне түріктердің құқықтық жүйесі

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культурно-поминальных памятниках Монголии VI – VIII вв. – М., 1996.
- Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, 1993.
- Жумаганбетов Г.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI-XII вв. – Алматы: Жеті жарғы, 2003.
- Күлтегін Тоныкөк: Көне түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли). – Алматы: «Өлке» баспасы, 2001.
- Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы, 2002.
- Сартқожаұлы К. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах (по материалам рунических надписей). – Астана: «Фолиант», 2002.
- Сартқожаұлы Қ. Байырғы түріктердің мемлекеттілігі және басқару жүйесі // WWW.GOOGLE.COM
- Тоғысбаев Б., Сужикова А. Тарихи тұлғалар. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2005.
- «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы, 2013.
- Худяков Ю. С. Древние тюрки на Енисее. – Новосибирск, 2004.

ДӘРІС 10. ТӘҢІРШІЛДІК – КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ДІНІ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Тәңіршілдік: генезисі, мәні.
2. Тәңіршілдіктің діни рәсімдері.

Тәңіршілдік – монотеистік сипаттағы діни жүйе. Ол бір құдайды мойындайды және орталықтанған қаған билігінің, түрік империясының, кейіннен қағанаттардың идеологиясы ретінде қызмет еткен.

Тәңірге табынудың идеялық негізі - табиғат заттары мен құбылыстарын жанды деп қарау болып табылады. Тәңіршілдік сана әр заттың иесі, жаны бар деп пайымдайды. Дүниенің барлық объектілері адам секілді, оларға сөзім мен сана тән-мыс. Тәңірге табыну алғашында дін түрінде емес, космологиялық түсініктер мен идеялардың жиынтығы ретінде, табиғи құбылыстарға мінәжат етумен байланысты пайда болады. Жеке бір халық қана тәңірге табынған десек қателік болады. Тәңірге сенудің терең тарихи тамырлары бар. Ол күллі дін атаулыдан бұрын пайда болған.

Тәңірі бейнесі б.з.д. бірнеше ғасырлар бұрын пайда болған Орталық Азиядағы ең Көне мифологиялардан келіп шығады. «Тәңірі» атауының шығу тегі ғұндардың «ченли» және қытайдың «тянь», тіпті шумерлік «дингир» сөздерімен байланыстырыла қарастырылады. Бұл сөздердің бәрі бір ғана мағынаны – аспан, мәңгі көк аспан дегенді білдіреді. Басқа құдайлардан айырмашылы Тәңірі материяланбаған, ол – рух, бүкіл тіршіліктің иесі.

«Тәңірі – құдай», - деп көрсетеді Ш.Уәлиханов. Ұлы Абай да Тәңірі ұғымын «жасаған» ретінде көп қолданған. Тәңірінің «жасаған» ұғымына айналуы VII – VIII ғасырларда Орталық Азияда Түрік қағанатының пайда болуымен тығыз байланысты. Тәңірі идеясы Түрік қағанатының билігін уағыздап, дәріштеді.

Қоршаған орта, табиғат көшпелі түрік тайпаларының тұрмыс - тіршілігінің кезі ретінде маңызды рөл атқарды, бұған қоса олардың кәсіби қызметі, яғни малды күтіп-бағу табиғи-климаттық жағдайларға тәуелді болды. Сондықтан да Көне түріктердің діни наным-сенімдері табиғатқа табынушылық сипат алды.

Тәңір – құдайдың пайда болған уақыты қай кез деген мәселе бойынша оқымыстылардың пікірі бір ізді емес, француз ғалымы Жан – Поль Ру біздің заманымыздың аз алдында десе, қытайлық тарихшылар б.з.б. V – III ғ.ғ. дейді, ал белгілі лингвист-ғалым О. Сүлейменов Шумер ескерткіштері негізінде б.з.б. IV мыңжылдықта пайда болған деген ойды ұсынады. Ол: «Ғайса пайғамбар туғаннан 4 мың жыл бұрын философиялық ілім ретінде қалыптасып, жер бетіндегі ең ескі ілімдер – семит және үнді-иран діндерінің анасы болып, ежелден мысыр діндеріне елеулі әсерін тигізген тәңіршілдік», - деп жазды.

Ертетүрік дәуірінің өне бойында Тәңірге табынушылық бүкіл Евразия көшпелілері арасына тарайды.

«Биікте Көк Тәңірі,

Төменде қара жер, жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған», - дейтін Күлтегін жырының үлкен жазбасындағы жыр жолдары Көне түріктерді Аспан және адам бір мезгілде жаралды деп түсінгендіктеріне меңзейді. Кеңістікті Жоғарғы, Орта

және Төменгі әлем деп (жоғарыда – аспан төменде – жер екеуінің арасында адам) деп бөлу көрінісі байқалады.

Көне түріктердің мифологиясындағы ең жоғарғы сатыда бір объект - көк аспан және құдайды білдіретін Тәңірі бар. Тәңірі құдай Көне түріктер түсінігі бойынша бірнеше сипатқа ие: а) жоғарғыны, яғни көкті көрсетеді; ә) жаратушы қызметін атқарады; б) жазалаушы қызметін де атқарады; в) еркектік бастаумен байланысты қаралады. Осыған орай, Күлтегіннің үлкен жазбасынан тағы да мысал келтірейік:

«Түркі халқы:
«Қырылайық, жойылайық» десті,
Ажалға жылжи бастады,
Көкте түрік тәңірісі,
Түріктің қасиетті жері, суы
Былай депті:
«Түркі халқы жойылмасын», – дейді.

Орхон жазбалары мазмұны көрсеткендей, Тәңірі халыққа шексіз билік жүргізеді. Оның жердегі өмірін жүргізуші қағанның іс-әрекеті де тікелей Тәңірінің тілегімен астасып жатады.

Түркі халқының атақ-даңқы
Өшпесін деп,
Әкем қағанды,
Шешем қатынды
Көтерген тәңірі,
Ел берген тәңірі
Түркі халқының атақ-даңқы
Өшпесін деп,
Мені каган етіп отырғызып еді.
...Көп қолмен он екі жорық жасадым.
Сөйтіп тәңірі жарылқады.

Тәңірінің адамдарға қатысы Тоныкөк жырынан да байқалады:

Соғыстық,
Бізден екі-үш есе артық еді,
Тәңірі жарылқағандықтан,
Көп деп біз қорықпадық.
...Жендік.

Өзінің мәні жағынан Тәңірі монотеистік дінге жақын болды. Діни көзқарастардың дамуы барысында көк аспан сияқты Тәңірінің: барынша күрделі құдай-космос-Тәңірі-каинат түсінігі алмастырады. Мұндай ұғымдағы Тәңірі өзіне космосты, оның кез көрінетін бөлшектерін: күнді, айды,

планетаны, жұлдызды, адамды, табиғат құбылыстарын, жан – жануарды, өсімдіктерді қамтиды. Енді табиғат культі және басқа культтер, наным – сенімдер көзқарастар барынша күрделенген Тәңірі туралы ұғымға айналады. Тәңірі әрі рух, әрі дене, әрі олардың бірлігі секілді бейнеге ие болады.

Көне түріктер дәуірінде «Тәңірі» сөзі бірнеше мағынада қолданылады: 1) аспан, дүние бөлігі ретінде; 2) Құдай ретінде; 3) құдайланған адам ретінде; 4) әмір етуші, әмірші. Осы политеистік мәнде Тәңірі аспанда, жерде, суда, тау мен жануарлар әлемінде де болса керек. Қазақтарда: «Көк тәңірі», «Жер тәңірі», «Аң тәңірі», «Су тәңірі», «Құс тәңірі» деген ұғымдар сақталған. Барлық сөз тіркестерінде «тәңірі» сөзі «бұйырушы», «құдай», «билеуші» деген мағынаны білдіреді.

Көне түріктердің түсінігі бойынша жердегі өмірмен байланысы бар көк аспанның негізгі атрибуттары бұлар күн мен ай болған. Енисейлік құлыптас ескерткіштерде «көк аспандағы күн мен айды жоғалттым» деген сөздер жиі кездеседі. Орхон түріктері күнге қарап бағыт – бағдарды айқындаған.

Тәңірі бейнесі түркі тілдес халықтардың ғана рухани мұрасы емес, ол — Орталық Азиядағы барлық халыққа ортақ дүние. Тәңіршілдік дінінің терең даналығы сонда, ол адамды кемсітпейді, қайта адамды ерлікке, жақсы іске қарай ынталандырады. Ұмай ертедегі Орталық және Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке молшылық құдайы болған. Бұл әйел құдай Көне түрік қорымдарында (пантеонында) ғарыш құдайы Тәңірден кейін екінші орын алған. Көне түріктердің ғұламасы Тоныкөкке арнап қойылған ескерткіште мынадай жолдар бар: «Бізді дәйім жебеп жүрген Тәңірі ием, Ұмай анам мен жер – суым».

Көптеген түрік халықтары тілінде де «Ұмай» мен «ұма» сөзі мағыналас. Олар баланың орны, жатыр, құрсақ мағынасында қолданылады. «Ұмай» сөзінің төркіні алтайша емген (ана), сахаша бие деген мағынаны береді.

Сонымен Көне түркілердің ұғымында Тәңірі аспандағы ер рөлінде көрініп, Ұмай – Жер-ана болып қабылданған. Көне түріктердің Ұмай анаға табынуы Күлтегін, Тоныкөк жырларында байқалады. Мұнда қағанның әкесі Тәңірге, анасы Ұмай анаға теңестіріледі.

Көне түріктер ұғымында Отан сөзі қасиетті Жер – су деп беріледі. Жер – су культіне байланысты түркілер таудың жартастың, өзен-көлдердің рухына сиынған.

Осы дәріске арналған сұрақтар:

- 1.«Тәңір» ұғымы.
- 2.Тәңіршілдік: генезисі, мәні.
- 3.Тәңіршілдіктің діни рәсімдері.
4. Көк аспанның негізгі атрибуттары

5. Қасиетті Жер-Су, Ұмай ұғымы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Ақатаев - С. Күн мен көлеңке. Ғылыми - танымдық аңсар. – Алматы, 1990.
- 2 Аджи М. Тайна Святого Георгия. – Алматы, 1997.
- 3 Аджи М. Полынь половецкого поля. – М., 1994.
- 4 Агелеуов Г.Е. Йол – Тенгри бог пути в миротворчестве древних тюрков // Военное искусство кочевников. – С. 101-104.
- 5 Аюпов Н.Г. Тенгрианство. Учебное пособие. – Алматы, 1998.
- 6 Древнетюркский словарь. - Л., 1969.
- 7 Дыренкова Н.П. Умай в культе турецких племен // Культура и письменность Востока. Баку, 1928. - С. 136
- 8 Зия Гөкалп. Түрікшілдік негіздері // Жас Түркістан. – 1998. – № 2.
- 9 Зуев Ю.А., Агелеуов Г.Е. буд – Тенгри – божество древнетюркского пантеона // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана. Алматы, 1998. – С. 106-112
- 10 Күлтегін // Көне дәуір әдебиеті. – Алматы, 1991.
- 11 Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // тюркологический сборник. – М., 1981.
- 12 Мифологический словарь. – М., 1990.
- 13 Сүлейменов О. Аз и Я. – Алматы, 1992.
- 14 Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно – мифологической системы // Тюркологический сборник. – М., 1972.
- 15 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.

ДӘРІС 11. КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ ЖӘНЕ ҒҰРЫПТАРЫ

Қарастырылатын сұрақтар (дәріс жоспары):

1. Көне түріктердегі діни нанымдар.
2. Көнетүріктік культтер.
3. Көне түріктердегі шаманизм.
4. Көне түріктердің салт-дәстүрлері.

Көне түріктер ұғымында Отан сөзі қасиетті Жер-су деп беріледі. Жер-су культіне байланысты түркілер таудың жартастың, өзен-көлдердің рухына сиынған. Тау культінің негізіне жерден, судан және көктен келетін үш қатерден сақтану әрекеті жатады. Әр рудың өзінің қасиетті тауы болады. Бірінші түрік қағанатының түріктері Гобидің оң жағындағы Бодын-Інлі тауын, ал екінші түрік қағанаты түріктері Өтүкенді (Монғолия жеріндегі Хангай таулары) қасиетті, құт мекен деп қадыр тұтқан. Бұл таулардың, өзендер мен көлдердің киелі аруағын қастерлеу емес, сол таудың, өзен мен көлдің өзін қастерлеп, құдірет тұту, яғни біз бұл арада табиғаттың рух – бейнесін емес, өзін тіріге

санап, қастерлеу ісін көреміз. Көне түрік жазба ескертташтерінде адамдарға ажал жіберетін жер астындағы өлім құдайы Эрклиг жайлы айтылады. Ол әрбір адамның жанын алып, өмірін қысқартатын құдай бейнесі ретінде ұғынылған.

Өлген адамды жерлеу салты дами келе өлік туралы түсінікті дараландыра түсіп, аруақ ұғымын туғызады. Кез келген құбылыстың «иесі», «онгоны» кейіннен аруаққа айналады. Әрине, адамның бәрі бірдей аруаққа айнала алмайды. Руға басшы, қамқор болған адамдар ғана аруаққа айналады. Демек, аруақ деп жүргеніміз табиғаттағы жанды – жансыз нәрсенің иесі, яғни Тәңірінің өзі. Көктегі Тәңірінің өзі, жер, су және Ұмай, олардың рухтарынын барлығы аруақ болып табылады. Сонымен қатар адамдар Ұмай ықыласы ауғанға көктен кемпірқосақ арқылы түседі деп ойлаған. Кемпірқосақтың өзі Тәңірі мен Ұмайдың қосақталған көрінісі. Өйткені кемпір сөзі кам (шаман) - пір (ана) дегенді айғақтайды

Бабалар қалдырған жер-суды қастерлеу – Жер-су культінің басты мазмұны. Орхон-Енисей жазбаларында бұл наным жер-суды иесіз қалдырмау қажет, әйтпесе жер – су киесі ұрады деп түсіндіріледі. Көне түріктер ұғымында жер-су адамның өзі өмір сүретін әлемді білдіреді. Түріктер табиғатқа табынғандықтан өлген адамның денесін өртеп, жер ананың қойнына күл мен көмірін ғана жерлеген. Егер адам күзде не қыста қайтыс болса, әдет – ғұрыптарын жасап, көктемде жер көгеріп, шөп шығып, жапырақтар жайқала бастаған кезде жерлейтін болған. Бұл әдет наным-сенімінен табиғаттың төрт кезеңіне толық табыну байқалады. Түріктердің өлікті жерлеу дәстүрінде құрбандыққа жылқы, қой сою, мәйіт жатқан үйді салт атпен жеті рет айналу, бетін тіле қан шығару, сөйтіп көз жасы мен қанды қатар ағыза отырып, жоқтау айтылатын болған. Қытай деректерінде өлікті атымен және пайдаланған (тірі кезінде) заттарымен қоса өртеп, күлін жинап алып жерлеу ғұрпы жайлы, әрі мола басына жауларының санына қарай жүзге, мыңға дейін тас бағана қойылатыны айтылады.

Көне түріктер шамандығының сипатын генеологиялық аңыздардан бастаған жөн. Бұл аңыздар Чжоу династиясының жылнамаларында баяндалады. Аңызда көне түріктердің бабалары ішінде бөріден туған Ичжининишыду атты кісінің рухтармен байланыса алатындығы, соңдықтан аяқ астынан жел мен нөсерді болдыра алатындығы айтылады Шаман дегеніміз табиғат сырын ұға алатын, басқалардан білімі көп, сиқырға жетілген адамдар болған, өзі ақын, музыкант, балгер және дәрігер болып саналған. Шаман болатын адамды рухтар (құдайлар) өздері таңдайды және оларды ерекше қасиеттерге баулитын да солар деген түсінік болған. Шаманның міндеті рухтарға қызмет ету және олардың көмегімен өзінің тайпаластарын қауіп – қатерден сақтау болған. Шаман рухтармен байланысқанда экстаз күйіне

түседі. Осы рухтардың көмегімен шаман тылсым күштерге ие болып, адамдардың болашағын айтып беру, жел, жаңбыр шақыру, емдеу т.б. қасиеттерге қол жеткізеді.

Көне түрік жазба ескерткіштерінде адамдарға ажал жіберетін жер астындағы өлім құдайы Эрклиг жайлы айтылады. Ол әрбір адамның жанын алып, өмірін қысқартатын құдай бейнесі ретінде ұғынылған. Өлген адамды жерлеу салты дами келе өлік туралы түсінікті дараландыра түсіп, аруақ ұғымын туғызады. Кез келген құбылыстың «иесі», «онгоны» кейіннен аруаққа айналады. Әрине, адамның бәрі бірдей аруаққа айнала алмайды. Руға басшы, қамқор болған адамдар ғана аруаққа айналады. Демек, аруақ деп жүргеніміз табиғаттағы жанды-жансыз нәрсенің иесі, яғни Тәңірінің өзі. Көктегі Тәңірінің өзі, жер, су және Ұмай, олардың рухтарынын барлығы аруақ болып табылады. Сонымен қатар адамдар Ұмай ықыласы ауғанға көктен кемпірқосақ арқылы түседі деп ойлаған. Кемпірқосақтың өзі Тәңірі мен Ұмайдың қосақталған көрінісі. Өйткені кемпір сөзі кам (шаман) – пір (ана) дегенді айғақтайды.

Адамдар мен құдіретті күштер арасында жүретін қоғамдағы ерекше әлеуметтік топ шамандар болды. Шамандар көне түріктердің қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарған. Шаман атауы көне түріктерге дейін белгілі болған. Бұған б.э.д. бірінші мың жылдықтың аяғына қарай ғұндарда шамандар болды деп мәлімдейтін қытай деректері куә бола алады, қытай тарихшылары шамандарды ву деп атаған. Қазіргі заманғы оқымыстылар бұл сөзді шаман деп нық сеніммен аударып жүр.

Қытай деректерінде ғұн шамандары «Жер рухына» құрбандық шалатыны туралы айтылады. Сондай-ақ ғұн жауынгерлеріне шамандар магиялық күштер арқылы жәрдем бергендігі баяндалады. Енді сөзіміз дәлелді болу үшін қытай деректерінен үзінді келтірейік: «Сюннулер өздері жүрген жолдың өне бойында, сонымен бірге асуларда қой мен өгіздерді жерге көміп, рухтардан хан әскеріне өлім жіберілмеуін сұрауды өтінген».

Шаман ғұрыпының бұл көрінісі тыва халқы дәстүрлерінде күні кешеге дейін сақталған. Тывалықтарда ғасыр басына дейін сақталған жол бойына тастан үйме қылып, оба жасау дәстүрі болған. Бұл дәстүрдің мәні – жол маңындағы жергілікті рух – қожайындардан ақ жол сұрауы. Рухтардың ниеті түзу болу үшін өгіздер тірідей тас қаланған, яки обалар жасалған жерлерге көмілген.

Мұндай «оба» деп аталған тас үймелерді жол бойына, асулы жерлерге салу көне түріктерге де тән болған.

Тарбағатай өңіріне дейін жеткен юебань тайпаларының шамандары 449 ж. жужандармен соғыс кезінде жауға соққы беру үшін нәсерлі жаңбыр, қарлы боран және су тасқынын шақырған.

Жоғарыда келтірілген мысалдар ғұндарда шамандар болғанын және оның кейбір қызметі мен әдістері біздің заманымызға шейін келіп жеткенін дәлелдейді. Қытай жылнамаларында жужандардан шыққан жас шаман әйелдің билеушінің (әміршінің) сарайында қызмет еткені, теле және ұйғыр тайпаларында шамандар қызмет ететіндігі және олардың найзағай түскен жерге құрбандық шалып, қойды көметіндігі айтылады.

Зерттеуші Ә.Қоңыратбаев шамандық көбіне тибет, монғол, түрік тайпаларына тән дейді. Ғалым одан әрі: «Шаман діні Түрік қағанаты заманында толық туып қалыптасқан жоқ еді... Шамандық Ұмай түрінде келіп, VII-IX ғасырларда жаңа нанымға айналады, оның басы бақсылар болғанымен, нағыз иелері – Қорқыт аталар, Бабай түктілер болған еді. Бұл культ Сыр бойында VIII-IX ғасырларда орнығады», – деп жазды.

Шамандық түріктерге кайдан келген деген мәселеге Ә.Қоңыратбаев былай деп жауап берген: «Рас, шаманизм буддизмнің бір мазхабы болған. Ол VI-VII ғ.ғ. Үнді елінен Тибет пен Қытайға, содан соң түрік – монғолдарға өткен».

Ал шамандықты зерттеуші тағы бір ғалым Л.П.Потапов бұған қарсы мынандай уәж айтады: «...көне будда дінінде үндістерге жануарларды союға, қан шығарып, құрбандық шалуға тиым салынды. Сондықтан шамандық Үнді елінен келді деген дұрыс емес».

Француз ғалымы М.Элиада (Шаманизм және оның жүзеге асу әдістері. Париж, 1951) өз еңбегінде көне дәуірде түріктерде шамандық дін ретінде болды десе, екінші бір француз оқымыстысы Жан – Поль Ру (VII-VIII ғ.ғ. Орхон түріктерінің діні. Париж, 1962) шамандықтың дін ретіндегі рөлін теріске шығарады.

Осы қарама-қайшы пікірлердің ішінде Л.П.Потаповтың көне түріктерге дейін ғұндарда, онан соң түріктердің өз арасында шамандар болды деуі қисынды сияқты.

Көне түріктер шамандығының сипатын генеологиялық аңыздардан бастаған жөн. Бұл аңыздар Чжоу династиясының жылнамаларында баяндалады. Аңызда көне түріктердің бабалары ішінде қасқырдан туған Ичжининишыду атты кісінің рухтармен байланыса алатындығы, сондықтан аяқ астынан жел мен нәсерді болдыра алатындығы айтылады. Француз түркологы, әрі лингвисті Жан – Поль Ру көне түрік текстерінде шамандық жайында айтылмайтындығын дәлелдеген. Ғұлама түрколог В.В.Бартольд «түріктердің шамандығы болғандығы даусыз, бірақ түріктің «кам» сөзі ешбір жерде кездеспейтінін» алға тартады. «Кам» термині ерте дәуірлерге жататын деректерде кездеседі. Ол туралы ең алғашқы мәлімет V ғасыр ортасында еуропалық ғұндарға байланысты кездеседі. Ғұндар жоғарғы шаманды «кам»

деп атаған. Ата камның қызметіне халықтың шаруашылығына қай айлар мен жылдар қолайлы екенін білу кірген. Ал Еш – кам, яғни қағанның серігі деген титулға ие болғандар мемлекет басқаруға қатысқан. Еш – кам титулын Аттиланың өкіл әкесі алған.

VI-VIII ғ.ғ. Тан династиясы жылнамасында Енисей қырғыздары шамандарды «кам» деп атайды делінген.

Шамандар мемлекет басқару ісіне ғана емес, мемлекет негізін қалауға, емшілік қызметін атқаруға т.б. қатысып отырған. Араб тарихшысы Васаф- шах түрік қағандары пайғамбарлық етті немесе алдын-ала оқиғаны жору қасиеттеріне ие болды деп хабарлайды.

Чжоу-шу жылнамасында: «Әр жыл сайын қаған ақсүйек адамдарын құрбандық шалу үшін Алтайдағы бабалар үңгіріне ертіп келеді, ал бесінші айдың ортасында Көк тәңірге арнайы құрбандық беру үшін өзен маңына жиналады» делінген.

Зерттеуші Д.Банзаров шамандардың шығуы Көне замандардан бастау алатындығын айта келіп, қарапайым халық қана емес, билеуші қағандардың да оған деген сенімі шексіз болғандығын жазады.

М.Қашқари «кам» сөзіне былайша түсініктеме береді: балгер, емші, шаман.

VI ғ. византиялық елшілер Алтай шамандарының сәуегейлігі жайлы мәлімдесе, араб тарихшысы ат-Табари (VIII ғ.) хазар шамандарының жаугершілік кезінде нөсер жауын шақыра алатынын, ол үшін хазарлар ерекше ыдыс қолданатынын айтады. Хазар шамандары абыздық қызметпен қоса, сот қызметін де атқарған көрінеді.

Феофилакт Симокатта көне түріктер табынған объектілер от, су, жер, аспан және ауа деп атап көрсетеді. Византиялық тарихшы келтірген хабардың бәрін бүгіндері зерттеушілер растап отыр, тек ауаға табыну жайлы мәлімет жоқ. Бірақ алтайлықтардағы көне дәстүрлерде жел, ауа есу, жел есу сияқты ұғымдар кездесіп отырады. Мысалы, желпуіштер арқылы құдіретті күштерге, рухтарға қайырылу. Желпуіш ретінде кейде қайың бұтағы, кейде төрт бұрышты шүберек қолданылады.

Жалпы, жел сөзі көне түріктерде табиғаттың құдіретті күштерінің бірі ретінде құрметтеледі. Шүберек кесіндісімен немесе жапырақты бұтақпен жел ескенде шамандар рух шақыруды мақсат еткен. Көне түрік жазбаларында желпіп отырған кезде бабалардың біреулеріне шамандық дарыны қоныпты делінеді. Құйын болғанда түріктер ашулы рухтар келді деп есептеген.

Шамандар желпу арқылы рухтарын шақырып, өзінен көмек сұрап келген адамға аурудың неден болғанын, малын кім ұрлағанын т.б. айтып береді екен. Желпу шамандық өнерін үйрену кезеңінде, яғни қолына дабыл алғанға дейін

жүзеге асырылады. Ал жас шаман оны үйренерде тәжірибелі шаманның сүйемелдеуімен қасиетті таулар рухына барып тағзым ететін болған.

Шаман болатын адамды рухтар (құдайлар) өздері таңдайды және оларды ерекше қасиеттерге баулитын да солар деген түсінік болған. Шаманның міндеті рухтарға қызмет ету және олардың көмегімен өзінің тайпаластарын қауіп-қатерден сақтау болған. Шаман рухтармен байланысқанда экстаз күйіне түседі.

Осы рухтардың көмегімен шаман тылсым күштерге ие болып, адамдардың болашағын айтып беру, жел, жаңбыр шақыру, емдеу т.б. қасиеттерге қол жеткізеді.

Шаманның маңызды міндетінің бірі өлгендердің рухын жер асты әлеміне шығарып салу болып саналған.

Шамандық сенім түріктердің жерлеу ғұрыптарынан көрінеді Орхон жазбаларында тәңірі сөзімен қоса балбал сөзі кездеседі. Тас мүсіндердің ерекшелігі сол, олардың бәрінің қолына ыдыс ұстатылған. Жалпы, түріктер қолында ыдысы бар тас мүсінге құдай секілді құлшылық еткен. Мұндай тастар көбіне молалар маңына қойылған.

Сонымен шаман дегеніміз табиғат сырын ұға алатын, басқалардан білімі көп, сиқырға жетілген адамдар болған, өзі ақын, музыкант, балгер және дәрігер болып саналған.

Шамандардың көне дәуірлердегі және жаңа замандағы әлеуметтік рөлі мәселесіне бүгіндері тарих, этнография, археология ғана емес, медицина, музыка, филология ғылымдары өкілдері де баса назар аударуда. Бұл жайт шаманның жеке басында көптеген қасиеттің, түрлі өнердің астарласып жатқандығын, дәлірек айтсақ күрделі қоғамдық тұлға екендігін білдіреді. Өкінішке орай, шаманның әлеуметтік, қоғамдық тұлғасы атеистік идеология әсерінен ұзақ уақыт зерттеуден тыс қалды.

Бурят оқымыстысы Д. Банзаровтың 1848 жылы жарық көрген «Монғолдардың қара нанымдары немесе шамандық» деген еңбегін басшылыққа ала отырып, шаманизм деген ұғымға зерттеушілердің басым көпшілігі үстірт қарап келді. Тіпті, Шоқанның: «Осы шығарма соншалықты құнды болғанымен бұл еңбекті шамандық туралы толық дүние дей алмаймыз... Біздің ойымызша Банзаров шамандықтың негізі жайлы тіптен дұрыс шешімге келе алмаған немесе дәлірек айтсақ, шамандық идеясын түсінбеген» деген пікірі ескерілмеді. Шоқанның 1862 жылы жазылған «Қазақтардағы шаманизм қалдығы» деген еңбегімен танысқан ғалымдар, шамандық қазақтарда бар деп тұр ғой деп ұққан. Шоқан қазақтардағы шаманизм туралы күдігін бұл еңбегінде ашық айтқан.

Қазіргі таңда бұрынғы атеистік ұғымдардан санамыздың азат етілуі, ой еркіндігі ғалымдарға шаманизм деген дін бар ма, бар болса оның құдайы кім деген сауалдар төңірегінде мықтап ойлануды, бұрынғы кеңестік дәуірдегі исламға дейінгі наным-сенімді байыбына бармай шамандық деген үстірт пікірлерге сын көзбен қарауды талап етіп отыр. Тарихта шаман деген не құдай, не пайғамбар болған жоқ деп жазады шаманизм мәселесінде тың пікірлер айтып жүрген қазақ ғалымы Ғ. Есім. Шаманизмнің дін емес, жеке іс-әрекет екенін кезінде айтқан ғалымдар болған.

Ғылымда әлі күнге шамандықтың жалпыға бірдей қабылданған анықтамасы жоқ. Зерттеуші В.Н. Басилов шаманды адамдар коллективі мен құдіретті рухтар арасын жалғастырушы ретінде түсіндірді. Көне дәуірдегі түріктердің шамандар жайлы нанымдары да осы ұғымға саяды.

Бөріні, осы күшті де еркін, ақылды жыртқышты түріктер «Көк құрт» деп атаған. «Көк құрт» деген атау «көк аспаннан келген құтқарушы» деген мағынаға ие болған. Көне түріктер өз ұрпағын құтқарып қалған бөріні қастерлеу ниетімен Тәңірінің қасиетті символын білдіретін «көк» сөзін қосып айтқан. Бөрінің құтқарушылық миссиясы көне түрік аңыздарында, әдеби жазба ескерткіштерінде бейнеленеді.

Көне түріктердің наным-сенімінде бөріден өзге де жан – жануарлар, аң – құстар маңызды рөл атқарды. Аққу құс культі көне түріктер арасында кең таралған және тәңіршілдік дінінде ерекше құрметке ие болған. Зерттеуші В.Н. Басилов былай деп жазады: «Жоғарғы» әлемнің түрлі рухтары негізінен құс түрінде түсіндірілуі шамандық атаулыға тән құбылыс, аққу мен қаз шаманның аспан әлемін шарлауына жәрдемдесетін рухтары болып есептеледі және бұл ең байырғы ұғымдар еді». Аққуға табыну өзінің бастауын ерте кездерден алатынын Обь өзені бойындағы неолиттік ер адам моласынан шыққан аққудың бас сүйегі (археолог М.П.Грязнов 1954 ж. қазған), Пазырык 5-қорғанынан (таулы Алтайдағы) шыққан киізден жасалған төрт аққу бейнесі және қытай жылнамалары мәліметтері аңғартады.

Көне түріктердің шығу тегі туралы аңыздарда олардың бір тармағы өздерінің арғы тегін аққумен байланыстыра қарайтындығы айтылады. Бұлар Солтүстік Алтайды мекендеген ку деген ат алған тайпалар болатын. Г.Е.Грумм-Гржимайло түріктің ку деген сөзі аққу деген мағынаны береді, Лебедь өзені бойында тұратын түріктер өздерін қазір де «ку-кісі» деп атайды, бұл «Аққу өзені бойы адамдары» деген ұғымды білдіреді деп көрсеткен-ді.

Аққу культі түрік тілдес тайпалар арқылы өзге жерлерге таралған. Мысалы, хориндікгерге (буряттарға) аққу тотемін Орталық Азияда өз үстемдігін орнатқан түрік тайпалары ала келсе керек деген болжам бар. Бурят

халқы әлі күнге аққуды киелі құс санайды, сондықтан оны ату және етін жеу үлкен қылмыс болып есептелінеді.

Аюға байланысты аңыз буряттарда сақталып қалған. Ертеде аю адам секілді кейіпте болған. Ол аңға шыққанда мол олжа әкелетін сиқырлы күштің де иесі екен. Бір күні көре алмаған досы оның киім-кешегін қызғаныштан жағып жіберіпті. Сонда ол бұл қорлыққа шыдай алмай, аюға айналып, тайғаға аң аулауға кетіп калыпты, содан бері адам кейпіне келе алмай жүр екен.

Алтай-саян түріктері мен буряттарда аюдың бас сүйегін зұлым рухтарды үркіту үшін үйдің босағасына, я шатырына іліп қою, ол аюдың өзге дене мүшелеріне емдік және магиялық күшке ие деп қарау ғұрпы сақталған. Буряттар аю культіне байланысты көптеген элементтерді саян – алтайлық түріктерден қабылдап алған. Қойға табыну Сыр өңірінде ерте кезде – ақ орныққан. Зерттеушілер бұл бейне зороастралық фарнға байланысты шыққан деп түсіндіреді. Түрлі халықтарда фарн соңғы кезге дейін молшылық, байлық-береке, отбасы амандық – саулығын білдірген. Қойға табыну оғыздар мен түрікмендердің арасында кең таралған және ол белгілі бір рудың немесе тайпаның қамқоршысы ретінде құрметтелсе керек.

Шамандар қойды құрбандыққа шалып, оның қанымен науқас адамды ырымдаған. Қой мен қораз түрік тайпалары түсінігінде маңызды орын алды. Қораз мейрімді құдай сраошидің ең жақын көмекшісі ретінде адамдарды зұлым күштер қаупінен сақтаушы (Авестада) бейнесінде ұғынылады, сондықтан да балалы үйлерде қораздың болуы қажет еді. Қалалы ортада қой мен қораз белсенді түрде енгізілді.

Көне түріктерде итке байланысты нанымдар да болды. Ит, әсіресе, жерлеу ғұрпында үлкен орын алған, себебі, ит өлген адамның рухын қорғайды деген ұғым болған. Үздіксіз соғыстар мен шапқыншылықтар салт атты жауынгерді дәріптеу культі маңызды орын алған ерекше идеологияны туғызды. Аттылыны әспеттеу идеологиясы шапқыншылықтың толастамауына байланысты қалыптасты. Ер қанаты болып табылатын ат та көне түріктерде аса жоғары әспеттелген. Орта ғасыр дәуіріндегі жауынгерді атсыз елестету қиын. Аттылы жауынгерді дәріптегені сонша, көне түріктер өлген жауынгермен атын бірге көму дәстүрін ұстанған. Жауынгердің сөйгүлігімен бірге жерлеу дәстүрі о дүниелік өмір ғұрпымен де байланысты. Аттылы жауынгер бейнесі негізінен құдай кейпіндегі батыр-баба ретінде ұғынылған.

Батырдың атын шығарған сәйгүліктердің де әспеттелген, құрметті атауы болған. Мысалы, Күлтегіннің ескерткішінде оның астындағы жүйріктері - Байырқу, Алып Шалшы, Оқсыз дәріптеле еске алынады. Көне түріктердің сәйгүлікті пір тұтуы олардың заң жүйесінен де байқалады. Сәйгүлік ұрлағандарға өлім жазасы секілді аса қатаң шара қолданылды.

Сонау тас, қола дәуірі тайпалары кезінен бастау алатын отқа табыну көне түріктердің де өмірінен нық орын алғандығын байқау қиын емес.

Көне түріктер өзіне тән мәдениетін дамыта отырып, оны көршілес елдердің мәдениетінен өзгешелеу етіп қалыптастыра білді. Көне түріктердің мәдениеті, танымы Қытай, Үнді, Иран, Византия секілді елдерден кем болған жоқ. Көне түріктерге тән ел басқару жүйесі, діни наным-сенімдері, таным дүниесі, дипломатиясы және т.б. құрылымдары ғасырларға жалғасты. Тек оны ғылымдар тоғысында қарастырып, әлі де зерттей түсу – уақыт талабы.

Осы дәріске аналған сұрақтар:

1. Наным-сенімдердің қалыптасуының алғышарттары.
2. Діни нанымдар.
3. Жерлеу ғұрыптары.
4. Көнетүріктік культтер.
5. Көне түріктердегі шаманизм.
6. Көне түріктердің салт-дәстүрлері

- 1 Ақатаев - С. Күн мен көлеңке. Ғылыми - танымдық аңсар. – Алматы, 1990.
- 2 Аджи М. Тайна Святого Георгия. – Алматы, 1997.
- 3 Аджи М. Полюнь половецкого поля. – М., 1994.
- 4 Агелеуов Г.Е. Йол – Тенгри бог пути в миротворчестве древних тюрков // Военное искусство кочевников. – С. 101-104.
- 5 Аюпов Н.Г. Тенгрианство. Учебное пособие. – Алматы, 1998.
- 6 Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов. Собр.соч. – М., 1955.
- 7 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы, 1993.
- 8 Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1992.
- 9 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.1. – Алматы, 1998.
- 10 Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
- 11 Дыренкова Н.П. Умай в культе турецких племен // Культура и письменность Востока. – Баку, 1928.
- 12 Дьяконова В.П. Культовые сооружения у тувинцев // Полевые исследования института этнографии в 1974 г. – М., 1975.
- 13 Есім Ғ. Шаманизм дегеніміз не? // Ақиқат. – 1996. – № 2.
- 14 Заходер Б.И. Каспийский свод сведений о восточной Европе, Горган и Поволжье в IX – X вв. – Т.1. – М., 1962.
- 15 Зия Гөкалп. Түрікшілдік негіздері // Жас Түркістан. – 1998. – № 2.
- 16 Зуев Ю.А., Агелеуов Г.Е. буд – Тенгри – божество древнетюркского пантеона // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана. Алматы, 1998. – С. 106-112.
- 17 К вопросу об аварях // Тюркология. – М., 1971.
- 18 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX – X вв. по арабским источникам. – Алма – Ата. 1972.
- 19 Күлтегін // Көне дәуір әдебиеті. – Алматы, 1991.
- 20 Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // тюркологический сборник. – М., 1981.

- 21 Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 кітап. – Алматы, 1988.
- 22 Қоңыратбаев Ә. Оғыз – қыпшақ ұлысы және шамандық культі // Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.
- 23 Мангижеев И.А. Бурятские шаманские и дошаманские термины. – М., 1978.
- 24 Мифологический словарь. – М., 1990.
- 25 Murat Uraz. Turk Mifolojisi. – Istambul, 1967.
- 26 Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков // Тюркологический сборник. – М., 1972.
- 27 Потапов Л.П. К вопросу древнетюркской основе и датировке Алтайского шаманства // Этнография народов Алтая и Западной Сибири. – Новосибирск, 1978
- 28 Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. – М., 1972.
- 29 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы, 1993.
- 30 Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские хроники и родословные. – Улан – Удэ, 1972.
- 31 Эфенди Ф. Образ волка отображенный в фольклоре // Тюркский мир. – 1991. – № 1.

